

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

С. С. ФУЛОМОВ

ТАДБИРКОРЛИК ВА КИЧИК БИЗНЕС

*Иқтисодиёт йўналишидаги Олий ўқув юрталараро
илмий-услубий Кенгаш томонидан ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган*

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2002**

Қўлланмани тайёрлашда Б. Д. СЕМЁНОВ,
Ҳ. Қ. МАМАРАСУЛОВ, Ш. Я. МАҚСУДОВА, М. Т. РАСУЛОВА,
С. ФУЛОМОВ, Д. С. ХОЛМИРЗАЕВА қатнашдилар.

Тақризчилар: Россия ҚҚФА мухбир аъзоси, и. ф. д.,
профессор А. У. АБДУРАҲИМОВ
БДПА профессори, и. ф. д. Э. М. ГАЙНУТДИНОВ.

Ушбу ўқув қўлланмасида тадбиркорликни ривожлантиришнинг ташкилий, ҳуқуқий асослари атрофида кўриб чиқилган, тадбиркорлик фаолияти доирасини тадбиркорлик муҳитида юзага келган вазиятни ҳисобга олган ҳолда танлаш муаммоси батафсил ёритиб берилган. Кичик бизнес соҳасида хўжалик субъектларини ташкилий жиҳатдан тўғри расмийлаштириш, ноаниқлик, хавф-хатар ва таваккалчилик шароитида тадбиркорликнинг стратегияси ва тактикасини танлаш йўллари кўрсатиб ўтилган. Бизнес режа ишлаб чиқиш тартиби, лойиҳавий таҳлил концепцияси ва услублари, шунингдек, инвестицион лойиҳаларни ўрганишда экспертиза қилиш йўл-йўриқлари батафсил баён этилган.

Тадбиркорликнинг молиявий томонларига, кичик бизнесда менежмент ва маркетинг масалаларига катта ўрин берилган. Келтирилган масалалар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудий ўзига хос хусусиятлари ҳамда хўжалик фаолиятининг айрим соҳалари, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилган.

Ушбу ўқув қўлланма Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, вазирик ва муассасалар мутахассислари, аспирантлар, кенг доирадаги тадбиркорлик муаммолари билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Entrepreneurship and small business. S.S.Gulomov,.

The present teaching quid sets the organizational and legal basis of development of entrepreneurship, thoroughly describes the choosing of sphere of activity with consideration of establishing situation at entrepreneur environment. The book shows the ways of correct organizational facilitation of small business entities, choosing business strategy and tactics in conditions of uncertainty and risk. The order of business plan development is given in much detail. A large portion is given to financial aspects of small-business entrepreneurship, management and marketing. The presented issues are being considered with a viewpoint of specific features of industries and certain spheres of economic activity, forms of ownership and business.

In this activities participated B. Semenov, Hk. Mamarasulov, M.Rasulova, Sh. Maksudova, D.Kholmiraeva, S.Gulomov.

References: corresponding member of Academy of Agricultural Sciences of Russian,

doctor of economics, professor A.U.Abdurakhimov
doctor of economics, professor E.M.Gainutdinov.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2002.

К И Р И Ш

Республикаимиз Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов асарларида ва Республика Олий Мажлиси сессияларида қабул қилинган ҳужжатларда Ўзбекистонда кичик бизнес соҳасидаги тадбиркорлик ва ишбилармонликни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уларга ҳар томонлама мадад бериш, уларнинг самарали ишлаши ва ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш ва улар ёрдамида мамлакат истеъмол бозорини юқори сифатли товарлар билан тўлдириш масалалари муҳим ўрин олган. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонунга асосан тадбиркорликнинг фаолият соҳалари, ҳуқуқлари, мажбуриятлари, маъсулиятлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш давлат томонидан кафолатланади.

1995 йил 21 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессиясида қабул қилинган «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида»ги қонунда тадбиркор ва ишбилармонлар учун янада кўпроқ имтиёзлар ва кафолатлар берилди. Бу ўз навбатида кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчи тадбиркорлар ва ишбилармонларнинг ишчанлигини янада фаоллаштиришга, мамлакат ялпи миллий маҳсулоти ҳажмини оширишга, инфляция жараёнларини секинлаштиришга, иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ривожлантиришга имконият яратади.

Бозор иқтисодиёти шароитида республикада кичик ва ўрта бизнес соҳаси билан шуғулланувчи ишбилармонларга талаб янада ошмоқда. Бу республикадаги Олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг олдига ҳам бир қатор вазифалар қўяди. Улардан бири кичик ва ўрта бизнес учун малакали мутахассислар тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ходимлар малакасини ошириш, уларни замонавий ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий билimler билан қуроллантиришдир. Бу йўналишда зарур бўлган моддий техника базаси республикада бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда яратилиб, ривожлантириб борилмоқда. Аммо, замонавий

иқтисодий фанлар, айниқса тадбиркорлик ва бизнес, маркетинг, менежмент каби фанлар бўйича ўзбек тилидаги адабиётларнинг камчилиги бу соҳадаги ишларни янада кучайтиришга монъелик қиляпти. Шу боисдан, ушбу ўқув қўлланмаси ўз олдига тадбиркорлик ва бизнес бўйича имкон борича кўпроқ маълумотларни қамраб олишни мақсад қилиб қўйган.

Мазкур ўқув қўлланмаси тўрт бўлимдан иборат бўлиб, у ўз навбатида зарур кўргазмаларни чизмалар, график ва жадваллар билан тўлдирилган.

I бўлимда кичик бизнес ва тадбиркорликнинг таърифи, моҳияти, тараққий топишининг сабаб ва омиллари, кичик бизнес турлари, субъектлари, шакллари, тадбиркорликнинг тараққиёт йўли, тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, мулкӣ жавобгарлиги, ташкилий-ҳуқуқӣ шакллари, бозор иқтисодидаги ўрни, шунингдек тижорат сири ва унинг моҳияти, таваккалчилик ва бошқалар тўғрисида маълумотлар берилган.

II бўлим — Менежмент ва кичик бизнеснинг ташкилий ҳуқуқӣ ва бошқарув муассасаларига оид мавзуларни ўз ичига олган.

Бунда баъзи бир мавзулар тадбиркорлик йўналишини танлаш ва уни амалга ошириш, бизнес режа ишлаб чиқиш, тижорат корхоналарининг ташкилий таркибини тўғри белгилашга, ходимларни мақсадга мувофиқ танлаш, ўқитиш, малакасини ошириш, жой-жойига қўйиш ва тадбиркорлар ахлоқ-одоби масалаларига бағишланган. Мазкур бўлимда ахборотларни тўплаш ва уларни сақлаш, фаолият юритиш асослари ва иш юзасидан суҳбатлар олиб бориш, корхоналар, маҳсулот етказиб берувчилар, миждозлар ҳамда давлат идоралари орасидаги хизмат муносабатларига муҳим ўрин ажратилган.

III бўлимда кичик бизнесни молиялаш ва кредит билан таъминлаш хусусиятлари; капитални инвестиция қилиш ва инвестиция лойиҳаларининг бошқичлари; кичик бизнес юритишда франчайзинг тизими, моҳияти, қоидалари; кичик бизнес корхоналарининг банкрот (инқироз)га учраши ва унинг сабаблари; хўжалик юритувчи субъектларни тугатиш ва қайта ташкил этиш шарт-шароитлари ва бошқа масалалар ёритилган.

IV бўлимда кичик бизнесда маркетинг, унинг мақсад ва вазифалари, маркетингни режалаштириш, бошқариш ва назорат қилиш, товар бозорларининг тарки-

би ва бошқарувининг ташкилий шакллари; бозор сегментацияси, харидорлар ва уларнинг ҳуқуқлари; нарх ва нарх-наво сиёсати; унинг табиати ва аҳамияти; талаб ва таклифни тартибга солишнинг бозор усуллари; воситачилик ва унинг турлари; сотувни рағбатлантириш ва бошқа масалалар кўриб чиқилган.

Мазкур фанни талабаларга ўқитиш жараёнида Ватанимиз, ҳамдўстлик ва хорижий давлатларнинг тадбиркорлик фаолияти юзасидан орттирган илғор тажрибалари, кўшимча адабиётлар, рўзнома, ойнома мақолаларидан, ойнаи-жаҳон кўрсатув ва радио эшиттиришларидан фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқув ва амалий машғулотларни олиб боришда бозор иқтисоди бўйича малакали мутахассислар, бизнесменлар, тадбиркор ва ишбилармонларни таклиф этиш тингловчиларнинг янада чуқурроқ билим олишларига имкон яратади.

Кичик бизнес фаолиятида тадбиркорлик фани муайян иқтисодий фанлар билан: корхоналарда ишлаб чиқаришни режалаштириш ва уюштириш, менежмент, бошқарув фаолияти асослари, бухгалтерлик ҳисоби, молия ва кредит, статистика, режалаштиришнинг иқтисодий-математик усуллари каби кўплаб фанлар билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу фаннинг вазифаси иқтисодий билимларнинг амалдаги ютуқларидан тадбиркорлик фаолиятида мақсадга мувофиқ фойдаланиш, унинг натижасида кичик корхоналарнинг самарадорлигини ошириш, жаҳон бозорига рақобатга бардош берадиган юқори сифатли маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни таъминлаш ва халқ фаровонлигини оширишдир.

Мазкур фаннинг ўрганиш объектини тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ташкил қилади.

Ушбу дарслик тадбиркорлик тараққиётининг ташкилий ҳуқуқий асосларини белгилаб беради, тадбиркорлик муҳитида юзага келадиган вазиятни ҳисобга олиб фаолият соҳасини танлаш ва уни ҳал қилиш муаммоси йўларини баён қилади. Кичик бизнесда хўжалик юритувчи субъектларни ташкилий жиҳатдан тўғри расмийлаштиришнинг йўллари, тадбиркорлик ва таваккалчиликнинг муҳим йўналишлари ва унинг асосий вазифалари, ҳамда уларни танлаш йўллари ёритилади. Бизнес режани мақсадга мувофиқ ишлаб чиқиш тартиби, лойиҳа таҳлилини англаш усуллари ҳамда ин-

вестицион лойиҳаларни ўрганишдаги экспертиза йўл-йўриқлари аниқ ифода қилинади.

Китобда кичик-бизнесда тадбиркорликнинг молиявий жиҳатлари, менежмент ва маркетинг, ходимларни мақсадга мувофиқ танлаш, ўқитиш, малакасини ошириш, уларни жой-жойига қўйиш масалаларига салмоқли ўрин ажратилган. Кўрсатилган масалалар республиканинг ҳамда тармоқлар хўжалик фаолиятининг баъзи бир соҳаларини, мулк шакли ва хўжалик юриштишнинг минтақавий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилган.

Ушбу ўқув қўлланма ўзбек тилида илк бор чоп этилаётгани боис, камчиликлардан холи эмас. Китобхонларимизнинг барча фикр-мулоҳазаларини ҳамда таклифларини муаллифлар миннатдорчилик билан қабул қилиб, кейинги нашрларда уларни, албатта, инobatта оладилар.

Барча таклиф ва фикр-мулоҳазаларингиз битилган хатларингизни (ТошДАУ, 700183, Тошкент — 183, Университет кўчаси 4-уй) кутамиз.

І б ў л и м

Тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг юзага келиши ва ривожланиши

1. ТАДБИРКОРЛИК ВА КИЧИК БИЗНЕСНИНГ МОҲИЯТИ

1.1. Тадбиркорлик ва кичик бизнес тўғрисида тушунча

Бозор иқтисодиёти субъектларининг хўжалик фаолиятида «тадбиркорлик» ва «бизнес» тушунчалари ўзаро яқин бўлиб, амалиётда улар бир-бирини алмаштиришлари мумкин. Рус адабий тили луғатида «бизнесмен» гўёки тадбиркор, ишчан деб билинса, «бизнес» эса — фаолият, фойда келтирувчи машғулот деб тушунилади. «Тадбиркор» ва «бизнесмен» каби тушунчалар билан ишлаб чиқариш, даллолчилик, савдо, молиявий ва инновация фаолиятлари билан шуғулланувчи ва маълум миқдорда даромад олиш ниятидаги инсон ифодаланади.

Ватанимиз ва хорижий давлат олимлари бозор иқтисоди жараёнини тадқиқ қилар экан, тадбиркорлик ва бизнесни иқтисодий фаолиятнинг бир тури деб қараб, бу тушунчалар хусусий шахслар, корхона, ташкилотлар томонидан даромад олиш мақсадида ўзининг ва шартномадаги шерикларининг манфаатларини кўзлаб, ишлаб чиқариш, товар сотиб олиш ва сотиш ёки бошқа товарлар, хизматларга ёки пулга айирбошлаш каби эркин хўжалик юритиш фаолиятини билдиради, деб ҳисоблайдилар.

«Тадбиркор» ва «бизнесмен» каби тушунчалар уларнинг иқтисодий фаолият соҳалари кўрилаётганда маънодош деб ҳисобланмайди. «Бизнес» тушунчаси «тадбиркор»дан анча кам маънога эга деб қаралади. Фарб давлатларининг бозор иқтисодиёти ҳақидаги адабиётларида, бизнес — жамиятнинг талаб ва хоҳишларини қондиришга қаратилган ишлаб чиқариш тизими, деб тушунтирилади.

Бизнес бозор иқтисодиётининг барча иштирокчилари орасидаги муносабатларни қамраб олади ва фақат ишбилармонларнинг эмас, балки истеъмолчиларнинг, ёлланган ишчиларнинг, давлат тизими хизматчиларининг ҳам хатги-ҳаракатларини ўз ичига олади. Бу ҳолатда, бизнес сўзининг синонимлари бўлиб, маълум маънода тижорат, савдо-сотик каби тушунчалар ҳисобланади. Умумий кўринишда бизнес — бу кишининг бозор муносабатлари тизимидаги ишчанлик фаоллигидир.

Тадбиркорлик фаолияти бизнеснинг бир шакли сифатида намоён бўлади ва унинг турли соҳаларида амалга оширилади. «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунга асосан тадбиркорлик — фуқароларнинг фойда ёки шахсий даромад олишга йўналтирилган мустақил, ташаббускор фаолияти бўлиб, у фуқаронинг ўз номидан, ўзининг таваккалчилиги билан ҳамда ўзининг ёки юридик шахснинг (корхонанинг) мулкий жавобгарлиги асосида амалга оширилади. Шундай қилиб, тадбиркор тўла ёки қисман моддий маблағига ёки молиявий ресурсларга эга бўлган ғайратли инсон бўлиб, у ушбу ресурсларни ўз ишини (бизнесини) ташкил қилиш учун ишга солади. Унинг томонидан бунёд этилган фирма (ташкilot, ширкат, корхона) давлатимиздаги тараққий этаётган кичик бизнеснинг бир қисмига айланади.

Бозор муносабатлари тизимида кичик бизнес қуйидаги алоҳида хусусиятлари: ишлаб чиқариш ҳажми, ишловчиларнинг сони ва қайси саноат тармоғига тегишлилиги билан тавсифланадиган тадбиркорлик шакли сифатида намоён бўлади. Кичик бизнесга ўзининг мустақил мулки ва хўжалик мустақиллигига эга бўлган ва ўзининг фаолияти соҳасида юқори (доминант) ҳисобланмаган фирмалар киради.

Хорижий тадқиқотчиларнинг кўпчилиги, кичик бизнеснинг ўзида 500 киши банд бўлган ва савдо-сотик ҳажми 20 млн. доллардан ошмаган фирмаларни киритадилар. Аммо, бу кўрсаткичлар, маълум даражада шартлидир. Махсус кўрсаткичлар сифатида, яна қўшимча қиймат солиғи ва корхонадаги асосий воситалар қиймати қўлланади.

Ўзининг «кичик бизнес» деган номига қарамасдан ушбу ишлаб чиқариш ва тижорат фаолияти тури барча тараққий топаётган давлат иқтисодида муҳим аҳамиятга эга. Унинг қуйидаги афзалликлари:

- маҳаллий ресурсларда ишлаб турган ёки маҳаллий

бозорни таъминлаб турувчи кичик корхоналар ҳеч бўлмаганда транспорт харажатларининг иқтисод қилиниши эвазига кам харажатлидирлар. Уларнинг иқтисодий устунлиги маҳаллий шароитларини яхши билганлари сабабли, ишлаб чиқаришни унча кўп бўлмаган капитал ва меҳнат харажатлари билан амалга оширишидадир;

- кичик корхоналардаги меҳнат, одатда, моддий тавсифга эга, ва у, амалиётда концелярия меҳнатига нисбатан фойдалидир;
- ишловчиларнинг камсонлиги, уларнинг ҳар бири қобилиятининг енгилроқ юзага чиқишига ёрдам беради;
- мослашувчанлик, яъни ишлаб чиқиладиган маҳсулот ассортиментини ва турини ўзгартириши кичик корхоналарда унчалик катта қийинчиликлар туғдирмайди. Шунинг учун бозор иқтисодига асосланган давлатларда кичик бизнес ўз мавқеини тинимсиз кучайтириб ва мустаҳкамлаб бормоқда.

1.2. Кичик бизнесда тадбиркорлик тараққиётининг сабаб ва омиллари

Кичик ишлаб чиқаришда хусусий бизнес бошчилик қилиши зарур. Шу билан бирга хусусий ишни ташкил қилиш ва уни гуллайтиб, тараққиёт топтириш анчагина мураккаб жараён. Шунга қарамадан, фақат кейинги йиллар мобайнида, дунё бўйича миллионлаб янги корхоналар бунёд этилди. Улар ҳар қандай шароитда: иқтисодий тушкунликда ҳам, инфляция даврида ҳам, кредитлар фоизи ўта юқори бўлганда ҳам, зарур инфраструктура бўлмаган, келажаги номаълум бўлган ҳолларида ҳам, хавф-хатар қанчалик юқори бўлишига қарамай бунёд этилаверади. Ҳар қандай янги ширкатнинг очилишига инсоннинг ўз ҳаёт тарзини кескин ўзгартириши ва ишбилармон бўлишга иштиёқи сабаб бўлади. Бу каби қарор аниқ вазиятдан келиб чиқиб қабул қилинади.

Тадбиркорлик тараққиётини таъминловчи асосий омиллар қуйидагилардан иборат:

1. Халқ хўжалиги тармоқларининг бозор муносабатларига ўтиши ва истеъмол бозорининг яратилиши. Бу манфаат ва талаб доирасини кенгайтиради ҳамда фақат оммавий талабдаги товар ва хизматларга бўлган эҳтиёжни яратиб қолмай, балки индивидуал талаб

бўлган нарсаларга эҳтиёжни ҳам туғдиради. Бундай талаб ва эҳтиёжларни тез ва сифатли қилиб фақат кичик корхоналаргина қондира олади;

2. Тадбиркорларнинг мулки, ҳуқуқи ва иқтисодий манфаатларининг ҳимояланишига ҳуқуқий ва давлат таркибидаги идоралар кафолатининг мавжудлиги;

3. Ишбилармонликнинг давлат томонидан солиқ, молиявий кредит ва амортизация сиёсати орқали муносиб қўллаб-қувватланиши;

4. Давлат ва муниципал (маҳаллий ўз-ўзини бошқариш) корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш ва кичик фирмаларни бунёд этиш;

5. Камдаромад, паст рентабелли ва зарар кўриб ишловчи корхоналарнинг банкротлик (инқироз)га учрашининг аниқлиги ва улар асосида хусусий кичик корхоналар ташкил қилиш;

6. Давлатнинг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан барқарор ҳолати (бу хорижий капитални жалб қилишда кўмаклашади);

7. Жамиятнинг тадбиркорлик тўғрисидаги ижобий мурувватли фикри;

8. Ишбилармонликнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини тўғри танлаш;

9. Бозор иқтисодиёти инфраструктурасининг (турли инновацион марказлар, банклар, биржалар, суғурта компаниялари, реклама агентликлари ва бошқалар) тезкорлик билан тараққий топиши.]

Ишбилармонларни қўзғатувчи куч даромад олиш иштиёқи бўлиб бу даромад уларга ишбилармонлик фирмаларини тараққий топтириш ва ўз ишини кенгайтириш, ҳамда унда ишловчиларни моддий рағбатлантириш учун керак бўлади. Аммо хорижий тажрибаларга кўра бу асосий сабаб ҳисобланмайди, балки тадбиркорнинг даромад олмасдан, бошлаган ишини давом эттира олмаслиги ва корхонанинг ўзидан-ўзи тараққий топмаслиги аввалдан кўзда тутиладиган шарт.

Ўз ишини ташкил қилишда устувор сабаб бўлиб, инсон ўзининг жамиятдаги иқтисодий, моддий ва ижтимоий ҳолати (мавқеи)ни яхшилаш, ўзининг ва оиласининг ҳаёти фаровонлигини ошириш учун интилиши ҳисобланади. Тадбиркорлик фаолиятига туртки бўладиган бошқа сабаблар қаторига шахснинг ўзини кўрсатишга, халқнинг молиявий ресурсларидан бир қисмини, қўшимча меҳнат ва бошқа ресурсларни хўжалик

жараёнига жалб қилишга имкон борлиги, фуқароларнинг қонуний равишда ўз даромадларини оширишга, қўшимча даромад келтирувчи фаолият тури билан астойдил шуғулланишга имкон борлиги каби омилларни қўшиш мумкин.

1.3. Кичик бизнесдаги тадбиркорлик турлари, субъектлари ва шакллари

Кичик бизнесда қуйидаги тадбиркорлик шакллари мавжуд:

- *фаолият йўналиши бўйича*: ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий ва инновацион тадбиркорлик фаолияти;
- *тадбиркорликнинг қандай вазифани бажаришга йўналтирилганига қараб*: ишлаб чиқаришни бошқариш, молиялаштириш, воситачилик ва маслаҳатчиликка қаратилган тадбиркорлик;
- *фаолият турларининг сони бўйича*: битта соҳадаги ва кўп тармоқли тадбиркорлик;
- *фаолият мураккаблиги бўйича*: махсус билим талаб қилмайдиган, махсус билим талаб қиладиган, юқори технологияга ва нодир билимга асосланган тадбиркорлик;
- *фаолиятнинг тармоқ йўналишлари бўйича*: саноат, агросаноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва бошқа халқ хўжалиги тармоқларидаги тадбиркорлик.

Тадбиркорликнинг субъектлари жисмоний ва юридик шахслар бўлиши мумкин.

✓
\ Юридик шахслар деб ўзига тегишли алоҳида мулкка эга бўлган, ўз номидан мулккий ва номулкий ҳуқуқларни ва мажбуриятларни ололадиган, судда, арбитражда ва ҳакамлик судида даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилотларга айтилади. \

Юридик шахснинг қуйидаги белгилари бўлади: ўз низомининг борлиги; юридик шахс бўлиб давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисидаги тегишли ҳокимлик қарорининг мавжудлиги; ўзига тегишли мол-мулкнинг борлиги; банкда алоҳида ҳисоб рақамининг бўлиши; ўз белгиси туширилган думалоқ муҳри ва бурчак штампининг, зарур ҳолларда, тегишли иш қорозлари ва фирма белгиларининг борлиги.

Тадбиркорлик фаолиятининг қуйидаги шакллари мавжуд:

— хусусий тадбиркорлик жисмоний ёки юридик шахслар (корхона) томонидан амалда ўзининг шахсий (хусусий) мулки асосида ташкил қилинади;

— жамоа тадбиркорлиги — фуқаролар гуруҳининг жамланма мулки асосида ташкил қилинади;

— аралаш тадбиркорлик — битта (ёки бир неча) юридик шахс (корхона) ва бир неча жисмоний шахслар мулкани бирлаштириш асосида ташкил қилинади;

— қўшма тадбиркорлик — икки ёки ундан ортиқ юридик шахслар (шу жумладан чет эл корхоналари) мулкани бирлаштириш йўли билан ташкил қилинади;

— шартномавий тадбиркорлик — мулк эгаси бўлмаган корхона раҳбари (ёки бошқа масъул лавозимдаги ходим — менежер) томонидан шартнома асосида амалга оширилади. Бунда мулк эгаси ёки унинг ишончли вакили (идораси) томонидан ишлаб чиқаришни уюштириш ва бошқариш бўйича белгиланган ҳуқуқ мажбуриятлар ва жавобгарлик ишга олинган томонга, яъни корхона раҳбари ёки бошқа масъул лавозимдаги ходимга юкланади;

— корхона раҳбари (ёки менежер) худди ишбилармон фуқарога мос тартибда рўйхатга олинади ва у каби масъулиятга эга бўлади.

Кичик бизнесда ишбилармонлик қуйидагича амалга оширилиши мумкин:

— юридик шахсни ташкил қилмасдан;

— юридик шахсни ташкил қилиб;

— ёлланган меҳнатдан фойдаланмасдан;

— ёлланган меҳнатдан фойдаланиб.

Ўзларининг мулк шакллари асосида кичик бизнесда қуйидаги корхоналар иштирок этиши мумкин, буларга: хусусий, жамоа, қўшма, аралаш ва бошқа корхоналар киради.

1.4. Кичик бизнес ва тадбиркорликни тараққиёт топишида Ватанимиз ва хорижий давлатларнинг тажрибалари

Тадбиркорлик ҳамдўстлик мамлакатлари ҳудудида ўзининг XIX асрда бошланган тараққиёт тарихига эга. Бу даврда дастлабки тадбиркорлик шаклидаги савдо уйлари ва саноат объектлари пайдо бўлди. Агар инқилобдан аввалги давр хўжалик амалиётига назар сол-

сак, унда ХХ аср бошларида кенг кўламда ривож топган тадбиркорликнинг бир шакли бўлган ширкатлар ҳаракати алоҳида қизиқиш уйғотади. У асримиз бошида турли фаолият соҳаларини қамраб олиб, ниҳоятда кенг кўламда тараққий топди.

Масалан, 1925 йилда собиқ СССР саноатида 1888410 та турли майда, шахсий ҳунармандчилик корхоналари фаолият кўрсатган. Бу корхоналар ҳисобига 19 фоизи саноат ишлаб чиқаришига тўғри келган бўлиб, ундан 32 фоизи — саноат истеъмол молларидир. Умумий товар айланмасининг 25 фоизи ва чакана савдонинг 50 фоиздан ортиғи хусусий савдога тўғри келган. Унда хусусий секторнинг 60 фоизга яқин молиявий ресурслари жамланган эди.

Иқтисодиётнинг бу қадар кўп укладлилиги рақобатни тараққий топишига олиб келди ва истеъмол нархларига ижобий таъсир кўрсатди. Янги иқтисодий сиёсат етишмовчиликни бартараф этди ва иқтисодни соғломлаштиришга катта таъсир қилди.

Ундан кейинги йилларда тадбиркорлик тараққиёти тўхтаб қолди. Ҳамдўстлик мамлакатларида у 80-йиллар охирларида қайта жонлана бошлади. 1986 йилда собиқ иттифоқ Олий кенгашининг «Иккиламчи хом ашё ва саноат чиқиндиларига ишлов бериш бўйича ширкатлар ташкил қилиш» тўғрисида қарор чиқди. Сўнгра СССР Олий Кенгаши қарори билан 1987 йилда «Индивидуал меҳнат фаолияти тўғрисида», 1988 йилда «Ширкатлар тўғрисида», 1990 йилда «Корхоналар тўғрисида» ва «Тадбиркорлик фаолияти тўғрисида» қонунлар қабул қилинди. Собиқ иттифоқ тугатилгандан сўнг, мустақилликни қўлга киритган кўпгина мамлакатлар бу соҳадаги ўз қонунларини қабул қилдилар. Жумладан, Ўзбекистон ва Беларусь республикаларида тадбиркорлик фаолиятини ҳимоя қилувчи қонунлар сафига «Корхоналар тўғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти ҳақида», «Қимматбаҳо қоғозлар ва фонд биржалари ҳақида», «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш» ҳақидаги қонунларни қўшиш мумкин.

Бозор иқтисодига асосланган ривожланган мамлакатларда 60-йиллар охири 70-йиллар боши кичик бизнеснинг гуллаган даврига тўғри келди ва у ҳозирда ҳам ўз ўрнини мустаҳкамлаб келмоқда. Фирмаларнинг умумий сонидан майда ва ўрта корхоналар салмоғи ГФР

да 95 %, Японияда 99,7 % га тўғри келади, ушбу соҳада ёлланган ишчиларнинг 45—47 фоизи банд, чунки тараққий топган давлатларда тадбиркорлик хўжалик юриштишнинг алоҳида, илғор ва антибюрократик усули ҳисобланади. Унинг асосида доимий равишда янги имкониятларни излаш, қўйилган масалани ечиш учун ҳар хил ресурслар манбаларини излаб топиш, жалб қилиш ва ишлатиш ётади. Фарб давлатларида ишбилармонлик ҳаракатчанлик (динамизм) «ташаббускорлик», «жасурлик» каби тушунчалар билан уйғунлаштирилади. У жамиятда шундай имкониятларни келтириб чиқарадики, улар кўплаб ажойиб, фойдали фикрларни ҳақиқатга айлантиради.

2. ТАДБИРКОРЛИК ВА КИЧИК БИЗНЕСНИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАШКИЛИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Тадбиркорликнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

«Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунда кичик бизнес ва тадбиркорлик тузилмалари учун, уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларида қатъий назар, умумий бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу қонунга асосан ҳар қандай ишбилармонлик субъекти қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- мамлакат қонунлари, Олий кенгаш қарорлари ва давлат бошқарув органлари ҳужжатлари билан таъин этилмаган ҳар қандай хўжалик фаолияти билан шуғулланиш;
- қонунга қарши бўлмаган ҳар қандай корхона ёки ташкилот бунёд этиш;
- тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун шартнома асосида бегона фуқароларни, корхона, ташкилотларнинг, шу жумладан, хорижий юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкни, пул воситаларини ва баъзи бир мулкка бўлган ҳуқуқларини жалб этиш;
- қонуний йўл билан қўлга киритилган мулк билан бегона хўжалик субъектларининг фаолиятида иштирок этиш;
- республикадаги жорий қонунлар ва тузилган шартномалар асосида ўзининг хўжалик дастурини мустақил шаклантириш, ўз маҳсулоти учун истеъмолчи ва таъминотчини мустақил танлаш, кўрсатадиган хиз-

матига таъриф ва маҳсулотига нархларни мустақил белгилаш;

- ишловчиларни амалдаги қонун ва меҳнат шартномаси асосида ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш;
- ёлланган шахслар учун меҳнатига ҳақ тўлаш ва бошқа даромад турлари шакллари, таркибини ва миқдорини белгилаш;
- ўзининг пул воситаларини сақлаш ва барча турдаги ҳисоб китоб, кредит операцияларини бажариш учун банкларда ҳисоб рақамларини очиш;
- ишбилармонлик фаолиятдан келган даромаднинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан қолган қисмини ўз хоҳиши бўйича ишлатиш;
- чекланмаган миқдорда ҳар қандай шахсий даромад олиш;
- давлат таъминоти ва ижтимоий суғурта тизимидан фойдаланиш;
- судда, арбитражда ва ҳакамлик судида даъвогар ва жавобгар бўлиш;
- хорижий валюта сотиб олиш ва жорий қонунлар асосида ташқи иқтисодий фаолиятни мустақил амалга ошириш.

Ишбилармонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, уларнинг жамият ва республика олдидаги ҳамда ёлланган ишловчилар ва хўжалиқдаги шериклари олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларига узвий боғлиқдир.

Тадбиркорларнинг мажбуриятлари қуйидагилар:

- амалдаги қонун ва тузилган шартномадан келиб чиқадиган барча мажбуриятларни бажариш;
- ишга ёлланиб олинаётган фуқаролар билан шартномалар тузиш (агар зарурат туғилса) қонун асосида жамоа шартномасини тузиш. Ёлланган ишловчиларнинг ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаб-уошмаларига бирлашишлари тўсқинлик қилиши мумкин эмас;
- меҳнат шартномаларида ишловчиларга белгиланган малака даражасини, республика ҳукумати томонидан белгиланган минимал иш ҳақидан кам бўлмаган иш ҳақи миқдорини ва бошқа ижтимоий-иқтисодий кафолатларни инобатта олиш;
- давлат ижтимоий-суғурта фондига ёлланиб ишлаётган шахслар учун суғурта ажратмаларини республика қонунларида кўрсатилган усул ва белгиланган миқдорларда тўлаб бориш;

- амалдаги фойда ва йўриқномалар асосида атроф муҳит (экология) хавфсизлигини, ишлаб чиқариш санитария ва гигиенаси ва маданиятини юксалтириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;
- ўзининг молиявий аҳволидан қатъий назар, шартнома асосида ишга жалб этилган барча ишчи-хизматчилар билан ҳисоб-китоб қилиш;
- истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига амал қилиш;
- мамлакат қонунларига биноан лицензияланиши (рухсат олинishi) кўрсатилган фаолият турларига белгиланган тартибда махсус рухсатнома (лицензия) олиш.¹

2.2. Тадбиркорлик кафолатлари ва унинг қўллаб-қувватланиши давлат идораларининг тадбиркорлар ҳуқуқини бузганликлари учун жавобгарлиги

Қонун ҳужжатларида баён этилишича давлат томонидан тадбиркорларга қуйидагилар кафолатланади:

- фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, корхона бунёд этиш ва бунинг учун зарурий мулк сотиб олиш ҳуқуқлари;
- амалдаги қонунчилик ва шартномалар асосида барча тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш;
- ✓ ● тадбиркорлик фаолиятининг илмий-техникавий ва ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватланиши;
- тадбиркорлик хавф-хатари ва таваккалчилигини сурфурта қилиш;
- тадбиркорлар билан шартнома тузилгандан сўнг улар фаолиятига шартномада кўрсатилган ҳолатлардан ташқари, мулк эгасининг ва ҳар қандай учинчи шахснинг аралашishi маън этилади.

Тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини ошириш ва уни кенг тарғиб қилиш ва ёйиш ниятида давлат ахборот маслаҳати, илмий-тадқиқот марказлари, инновацион фондлар ва бошқа ташкилотлар тузиб, иқтисодиётнинг ушбу соҳасининг ривожланишига ёрдам беради.

Кичик бизнес билан шуғулланаётган тадбиркорлар

ва кичик корхоналар йирик товар ишлаб чиқарувчилар билан давлатнинг махсус мададисиз рақобатчи бўлолмайдилар.

Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш қуйидаги асосий масалаларни ечиш йўли билан амалга оширилиши керак:

- кичик бизнес субъектларини бозорга тўсқинликсиз киришига шароит яратиш;
- иқтисодда хусусий секторнинг ўсишига шароит яратиш;
- тадбиркорликни давлатнинг муҳим ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муаммоларини ечишга жалб қилиш.

Мамлакатда кичик ва ўрта бизнесни тараққий топтириш учун қонуний асос бўлиб «Тадбиркорлик», «Банк ва банк фаолияти», «Яккаҳокимликка барҳам бериш ва рақобатни ривожлантириш», «Ҳиссадорлик жамиятлари», «Қимматбаҳо қозғалар ва фонд биржаси», «Товар биржалари», «Чет эл инвестициялари», «Гаров» тўғрисидаги қонунлар ҳамда Ер, Хўжалик (процессуал), Божхона, Маъмурий ва Солиқ кодекслари хизмат қилади.

Ҳамдўстлик мамлакатлари ҳукуматлари томонидан тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги Давлат дастурлари маъқуланган. Бу соҳада давлат бошқарув идораларининг ва ишбилармонларнинг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириш учун зарур чора-тадбирларни, молиявий-кредит, инвестицион, ахборот, кадрлар ва бошқа масалаларда ҳамкорлик қилиш кўзда тутилган. Бунда энг муҳим масала товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида кичик ва ўрта тадбиркорликни тараққий топтириш экани белгилаб қўйилган.

Давлат бошқарув муассасаларида тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида махсус таркибий бўлинмалар бунёд этилган.

Ҳар хил мулк шаклига эга бўлган корхона ва ташкилотлар томонидан тадбиркорлар жамоа ташкилотлари тизими шакллантирилади. Улар ичида энг йириги ва юқори обрўга эга бўлганлари: илмий-саноат ассоциацияси, тадбиркорлар ва ижарачилар иттифоқлари, товар ишлаб чиқарувчи ва тадбиркорлар палатаси ва бошқалардир. Мустақил давлатларда шахсий фармонлар асосида сўнгги йилларда МДҲ давлатларида

хусусий фирмалар таъсисчилигида турли инвестицион фондлар ташкил этилди.

МДХ давлатларида тадбиркорликни тараққий топтиришда муҳим қадам бўлиб тадбиркорликни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш фондларининг яратилиши бўлди. Улар қуйидагиларни амалга оширади:

— тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ дастурларни ишлаб чиқариш ва уни амалга оширишни маблағ билан таъминлаш;

— тадбиркорликни ҳудудий тараққий топтириш дастурини молиявий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорликни бевосита инвестиция қилиш ва тадбиркорларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг бошқа турларини амалга ошириш;

— хорижий мамлакатлардаги шу каби фондлар ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш ва тараққий топтириш. Ўзбекистонда бундай фаолиятни Бизнес фонд бажармоқда.

Республика бизнес фонди иш кўламини кенгайтириш мақсадида барча вилоятлар, туман ва шаҳарларда унинг ҳудудий бўлимлари бунёд этилди. Улар тадбиркорликни фақат йирик шаҳарларда эмас балки бутун Республика бўйича ривожлантириш имконини беради.

Кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш шаклларида бири тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш марказларини ташкил этишдир. Бундан мақсад тадбиркорларга ўз маблағидан имтиёзли кредитлар бериш, банклар орқали кредит билан таъминлашда кафолат бўлиш, ходимларни тайёрлаш, маслаҳат хизматини кўрсатиш ва уларга моддий техника воситалари ва бинолар олишда кўмаклашишдир.

Давлат муассасалари ёки бошқа ташкилотлар, шунингдек улардаги амалдор шахсларнинг қонунларда кўзда тутилган ва бу идоралар ваколат доирасидан ташқари ҳолатларда тадбиркорлар фаолиятига аралashiшига руҳсат этилмайди. Давлат идоралари томонидан қонунни бузиш эвазига тадбиркорларга етказилган зарар айбдор идоралар ёки амалдор шахслар ҳисобига қопланади. Кўрилган зарарни қоплаш билан боғлиқ бўлган можаролар суд муассасаси ёки хўжалик суди орқали уларнинг ваколат доирасида ҳал этилади.

2.3. Мулкий жавобгарлик ва тадбиркорлик фаолиятининг тўхтатилиши

Тадбиркорликнинг жавобгарлик чегараси амалдаги қонунчилик, таъсис ҳужжатлари ёки мулк эгаси билан тузилган шартнома билан белгиланади.

Ўз фаолиятини шартнома асосида олиб боровчи тадбиркорнинг мулкий жавобгарлиги шартнома билан белгиланиши зарур. У гаровдаги пул маблағини муомалага киритиш ёки бу мақсадда ўз шахсий мулкни ўртага қўйиш билан амалга оширилади.

Тадбиркор ўз фаолиятини юридик шахс ташкил қилмасдан амалга ошираётган бўлса, у ҳолда у ўзига шахсан тегишли бўлган мулк билан жавоб беради. Кредиторлар (ҳақдорлар) шикоятни билан тўланадиган мулклар рўйхати фуқаролик процессуал кодекси билан белгиланади.

Мулкий жавобгарлик қуйидаги ҳолатларда келиб чиқади:

- амалдаги қонунчилик бузилганда;
- тузилган шартномалари бажарилмаганда;
- хусусий мулк эгаси ёки бошқа субъектларнинг ҳуқуқи поймол бўлганда;

- атроф муҳит ифлосланганда;
- истеъмолчига маҳсулот сифати масаласида ёки уни ишлатиш усули тўғрисида била туриб нотўғри ёки тўла бўлмаган ахборот берилганда;

- рақобатчилар тўғрисида ёлғон маълумот етказилган ёки тарқатилганда;

- ўз маҳсулотини бегона ишлаб чиқарувчилар товарининг ташқи қиёфаси ва безаклари билан ишлаб чиқарганда;

- тижорат сирини рақобатчига ноқонуний ошкор қилганда ёки уни ёйганда;

- ҳўжалик айланмасида шеригининг номида бўлган товар ёки фирма белгиси ёки ишлаб чиқариш маркасини унинг розилигисиз ишлатганда;

- товарларни уларни бозорга кам миқдорда чиқариб улар бўйича сунъий камчилик бунёд этиб, сўнгра оширилган нархларда сотиб қўшимча даромад олганда;

- аввалдан бажарилмаслигини билиб шартномалар тузган ва бошқа ножўя ҳаракатлар қилганда.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар юз берганда даъ-

вогарнинг талаби билан, суд, тадбиркорни қилган жинояти учун жавоб беришга, ноҳўя ҳаракатларни тўхтатиш ва ҳақиқатни тиклаш, келтирилган зарарни тўлашга мажбур қилади.

Тадбиркорлик фаолиятини тўхтатиш мулк эгасининг ёки суд қарори билан ҳал қилинади.

Ишбилармонлик фаолияти суд орқали қуйидаги ҳолатларда тўхтатилади:

- бир неча мартаба огоҳлантирилишига ва бошқа турдаги жазо чоралари қўлланишига қарамай қонун қўпол равишда бузилса;
- тадбиркор банкрот деб топилса;
- тадбиркор қонунда маън қилинган фаолият билан шуғуланса;
- махсус рухсатнома (лицензия) талаб қиладиган тадбиркорлик фаолияти бундай рухсатномасиз амалга оширилса;
- атроф муҳитни муҳофаза қилиш меъёрлари бузилганда ва қонун ҳужжатларида кўзда тутилган бошқа ҳолларда;
- тадбиркорлик фаолияти шартнома асосида амалга ошириладиган бўлса, у ҳолда шартнома муҳлати тугаганда ёки шартномада уни бекор қилиш кўзда тутилган ҳолатлар юз берган ва шартнома муддатидан олдин бекор қилинганда ёки томонлар розилиги билан унинг амал қилиш муддати тўхтатилганда.

Ўз фаолиятини шахсий мулк асосида олиб бораётган тадбиркор оламдан ўтса (қазо қилса) унда унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари унинг меросхўрларига ўтади. Юридик шахс ташкил этилиши билан олиб бориладиган тадбиркорлик фаолияти амалдаги қонун ҳужжатлари, шу жумладан корхоналар тўғрисидаги қонун асосида тўхтатилади.

2.4. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан йўлга солиш ва назорат қилиш чора тадбирлари

Кичик бизнеснинг аҳволи ва тараққиётини давлат томонидан назорат қилишда қуйидаги усуллар қўлланади: фискал, монетар ва бевосита аралашув.

Фискал сиёсатга — тадбиркорлик субъектлари фаолияти солиқ ва давлат тўловлари орқали бошқарилади. Ҳамдўстлик давлатларида солиқлар тизими бой-

ликни мусодара қилиш хусусиятига эга бўлиб, бу тадбиркорлик фаолияти тараққиётига қарши самара беради. Бюджетга ҳамда бюджетдан ташқари фондларга тўланадиган солиқ ва тўловлар баъзида хўжалик субъектлар даромадини 75—80%ни ташкил этмоқда. Бу эса, тадбиркорлик фаолияти уни олиб борувчига кам манфаат келтиришини кўрсатади. Шунинг учун, иқтисодиётни бошқаришда фискал сиёсат салмоғи юқори бўлмаслиги керак.

Монетар сиёсат — бу давлат томонидан давлат миллий банки орқали муомалага тушадиган пул массасини назорат қилиш — бошқариш демакдир. Монетар сиёсат турлари схематик тарзда қуйидаги кўринишга эга:

Сиёсат	Ҳаракат	Самара
Юқори харид қобилиятига эга бўлган пуллар	Пул таклифини камайтиради. Устама фоизларни оширади	Дефляция
Харид қобилияти паст бўлган пуллар	Пул таклифини оширади. Устама фоизларни пасайтиради	Инфляция

Монетар сиёсатни юритиш мамлакатдаги инфляция жараёнини секинлаштиради, бу эса пул-кредит муомалаларини барқарорлаштиришга ва шу асосда тадбиркорликнинг тараққий топишига имкон яратади.

Давлатнинг иқтисодиётга, шу жумладан кичик бизнес тараққиётига бевосита таъсир кўрсатиши давлат томонидан шу соҳага тааллуқли қонунлар яратилиши билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Тадбиркорлик тўғрисида», «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш», «Корхоналар тўғрисида», «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш» тўғрисидаги қонунлар шу йўлда амалга оширилаётган ижобий ишлар натижасидир. Жумладан, «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунда бу фаолият билан, айрим категориядаги шахслардан ташқари барча, жисмоний ва юридик шахслар шуғулланиши мумкин, дейилган. Давлат идоралари ва бошқарув муассасаларида ишловчилар, шунингдек, прокуратура ва суд маҳкамалари ходимларининг тадбиркорлик билан шуғулланиши маън

этилган. Шунингдек, қонунда қорхона раҳбари (ёки иш бошқарувчилари — менежерлар) томонидан амалга ошириладиган тадбиркорлик, у мулкни бошқариш соҳасида мулк эгаси билан бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган ва тадбиркорлар учун белгиланган жавобгарликни ўз бўйнига олган ҳолдагина амалга оширилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

3. ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ТАШКИЛИЙ ҲУҚУҚИЙ ШАКЛЛАРИ

3.1. Хусусий тадбиркорлик

Кичик бизнесда тадбиркорликни ташкил қилишнинг энг оддий шакли бу якка хусусий тадбиркорликдир.

Хусусий тадбиркорлик — хўжалик юретишнинг шундай ташкилий-ҳуқуқий шакли-ки, унда мулк эгаси битта шахс ёки оила бўлади ва фаолиятдан келган даромадни (турли тўлов ва солиқлар тўланганидан кейин) ҳаммасига эгаллик қилади, қолаверса бизнесдаги хавф-хатар ва таваккалчилик учун якка ўзи жавоб беради.

Тадбиркорликнинг ушбу шакли чакана савдода, умумий овқатланиш соҳасида, маслаҳат соҳасидаги бизнесда, маиший хизматда, фермерчиликда, тиббиётчилик амалиётида ва ҳунармандчиликда кўпроқ учрайди. У икки хил кўринишда ташкил қилиниши мумкин: а) индивидуал — яъни қорхона ташкил қилмасдан ва б) хусусий қорхона — яъни юридик шахс ташкил қилган ҳолда.

Хусусий тадбиркорликнинг афзалликлари:

- ишни ташкил қилишдаги оддийлик, тўла мустақиллик, ҳаракатдаги эркинлик ва тезкорлик. Тадбиркор бирор қарор қабул қилишида юқори ташкилотларга мурожаат қилишининг ёки шериклар розилигини олишининг зарурати йўқ;
- ишга қизиқтирувчи сабабларнинг кўплиги, чунки барча фойда фақат мулкнинг ёлғиз эгасига келиб тушади ва у кўпроқ ишлашга рағбатланади, иш устидан керакли назорат ўрнатиш, эҳтиётлик билан қарор қабул қилиш ва иш кўламини янада кенгайтиришга интилади;

- конфиденциаллик (ишдаги махфийлик) сақланади. Баъзи бир бизнес турларида махсус услуб, йўллар, технологиялар тадбиркорлик фаолиятининг асосий бойлигини (капиталини) ташкил қилади. Хусусий тадбиркорлик махфийликни сақлашга имкон яратди;
- хусусий тадбиркорликда унинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини ўзгартириш нисбатан енгил кўчади (масалан, масъулияти чекланган жамиятлар тузиш).

Хусусий тадбиркорликнинг камчиликлари:

— заиф молиявий пойдеворга эгаллиги. Бу катта миқдордаги капиталларни жалб қилишдаги қийинчиликларга сабаб бўлади;

— хўжалик фаолиятида хавф-хатар ва таваккалчилик юқори даражада бўлганлиги сабабли фаолият давомийлигининг ноаниқлиги;

— барча хўжалик фаолияти учун чекланмаган жавобгарликнинг ҳукм суриши;

— якка хўжалик мулкининг мулкни бошқа шахсга (масалан, бошқа оила аъзоларига) беришда ноқулайлиги, ихчам эмаслиги;

— мулк эгасининг ўлими, меҳнатига нолайиқ бўлиб қолиши ёки ишдан четланиши ҳоллари юз берганда якка хўжалик мулки таркибини сақлаб қолиш мушкуллиги.

Юқорида келтирган камчиликларни бартараф этиш ниятида ишбилармонлар мол-мулки, касб ёки капиталларини қўшиб бирлашадилар.

3.2. Ўртоқлик, коммандит, тўла ва чала ширкатлар

Кичик бизнесда ишбилармонлик фаолиятини амалга ошириш учун ҳар хил шаклдаги шахслар бирлашуви ичида энг оддийси ўртоқлик, яъни ширкатчиликдир.

Ўртоқлик — бу икки ёки ундан ортиқ шахснинг мулкни умумий манфаатни кўзловчи мақсадлардаги тадбиркорлик ҳаракатини уюштириш бирлашувидир. У шартнома асосида ташкил қилинади, унинг қатнашчилари аввало ўзининг ва бошқа аъзоларнинг манфаатини кўзлаб ҳаракат қиладилар.

Ўртоқликнинг асосан учта тури мавжуд: чала (оддий), тўла ва коммандит ширкатчилиги.

Чала (оггий) ширкатчилик — бу икки ва ундан кўп шахсларнинг шартномавий бирлашиши бўлиб, унда мулк ва тадбиркорлик ҳаракатлари умумий ширкатчилик манфаатига эришиш мақсадида бирлашади. Ушбу бирлашиш шаклида ташкилот умуман бўлмайди, чунки ширкатчилик шериклари ҳар бири алоҳида ҳаракат қилади.

Учинчи шахслар учун ушбу бирлашма умуман йўқ ёки махфий ҳисобланади. Аммо, чала (оддий) ширкатчиликда иштирок этувчи шахслар, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини умумий манфаат учун ишлатадилар. Мулк масаласида, учинчи шахс олдидаги мажбуриятлари тўла сақлаб қолинади. Бу каби ширкатчилик аъзолари келишилган улушни қўшишлари зарур ва кўрилган зарар ва қарзларни тўлашда баробар қатнашишлари лозим бўлади. Улар тадбиркорлик ишини олиб боришда тенг ҳуқуқга эга бўлиб, ширкатчиликка киритган улушидан қатъи назар, ишни текис олиб бориши, олинган фойдани тақсимлашда иштирок этиши, керакли вақтда ширкатчиликдан чиқиши ва мулкнинг бир қисмига эгаллик қилиши мумкин.

Бирдамликдаги жавобгарлик, қатнашчилар ўртоқликнинг умумий мажбурияти учун жавобгарликлари асосида амалга оширилади. Бу жавобгарлик чекланмаган жавобгарлик бўлиб, бунда ширкатчилик қатнашчилари унинг мажбурияти бўйича фақат ўзининг ҳиссаси билан эмас, балки ширкатчилик мақсадида ишлатилиши ва ишлатмаслигидан қатъий назар, агар ширкатчилик кўрган зарар унинг мулки қийматидан ортиқ бўлса, ўзининг барча мулки, шу жумладан шахсий мулки билан жавоб беради.

Тўла ширкатчилик — бу шартнома асосида икки ва ундан ортиқ шахсларнинг умумий мақсадга эришиш учун ўз мулклари ва тадбиркорлик кучларини бирлаштиришига асосланган келишувидир.

Тўла ширкатчиликда ҳам худди чала (оддий) ширкатчиликка ўхшаб, унинг эгалари манфаатининг бирлиги сезилади. Агар чала (оддий) ширкатчиликда умумий манфаат махфий намоён бўлса, тўла ширкатчиликда учинчи шахслар билан бўладиган барча муносабатларда умумий ширкатчилик манфаати аниқ кўриниб туради.

Оддий (чала) ширкатчиликдагига ўхшаб тўла ширкатчиликда ҳам ташкилот бўлмайди. Битимлар барча

ўртоқлар манфаатини кўзлаб ва уларнинг биттаси ёки бир нечаси номидан тузилади. Аммо, ташқи иқтисодий муносабатларда, тўла ширкатчилик, унинг шериклари номи билан иш юритувчи ягона фирма сифатида ҳаракат қилади.

Қонун бўйича ширкатчилик аъзолари сони чекланмаган бўлсалар ҳам, кўпчилик ширкатчиликлар, асосан икки ёки учта аъзога эга бўладилар. Ширкатчилик ёлланган ишловчилар меҳнатидан ҳам фойдаланади.

Ширкатчилар мулки, одатда, унинг аъзолари ҳиссасидан ва олинган фойдадан ташкил топади ва у шерикларга умумий мулк бўлиб хизмат қилади.

Барча ширкатчилар фаолияти учун аъзолар ўрта-сидаги келишув асос бўлади. Ширкатчилик тўғрисидаги келишув қуйидаги мажбурий иловаларни ўз ичига олади: ширкатчиликнинг номи, ҳар бир шерикнинг фамилияси, исми ва отасининг исми, тадбиркорлик фаолияти тури ва ўрнашган жойи, ҳар бир шерикнинг қўшган маблағи миқдори, даромад ва содир бўлиши мумкин бўлган зарарнинг тақсимланиш тизими, ҳар бир шерикнинг компенсация олиш усули, бир шерикнинг ширкатчилик капиталидан оладиган чекланган пул маблағи.

Тадбиркорлик фаолиятдан келадиган даромад шерикларга тегишли ҳисобланади. Ширкатчилик аъзолари фойдани ҳар қандай ўзаро манфаатли усул билан бўлишишга келишишлари мумкин. Ҳар бир ширкатчилик шериги бир хил миқдорда капитал қўшиши мажбурий эмас. Баъзи бир ҳолларда бир шерик бутунлай ҳеч нарса қўшмаслиги мумкин, чунки унинг бирор соҳадаги тажрибаси ва касби, билими унинг капитали бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Коммандит ширкатчилиги — бу икки ёки ундан ортиқ шахснинг мулкни ва тадбиркорлик ҳаракатларини умумий мақсадга эришиш ниятида бирлаштиришига асосланган шартномавий келишуви бўлиб, бунда шериклар ичида камида биттаси кредиторлар олдида тўла (чекланмаган) жавобгарликка, яна биттаси чекланган жавобгарликка эга бўлмоғи керак. Тўла жавобгар шахслар ҳақиқий аъзолар, чекланган жавобгарлар омонатчи — аъзо ёки коммандитлар деб аталадилар. Коммандит кредиторлар олдида ўзининг шахсий мулки билан эмас, балки, умумий мулкка қўшган ҳиссаси билан жавобгар бўлади.

Тўла ширкатчиликдаги ҳар бир шерик ширкатчилик фаолиятида шахсан қатнашиши керак бўлса, коммандитлар ширкатчиликка ўз мулкани киритишдан бошқа мажбуриятга эга эмаслар. Улар учинчи шахслар билан бўладиган битимларда иштирок қилмайдилар ва уларнинг номи учинчи шахслар учун номаълум бўлиб қолади.

Ширкатчилик битимларида коммандит учинчи шахслар билан тарафлик муносабатларида иштирок этмаганлиги сабабли ширкатчилик мажбурияти бўйича жавобгар ҳисобланмайди, аммо унда ширкатчиликнинг умумий мулкига қўшган ўз ҳиссасини йўқотиш хавфи бўлади.

Коммандит ширкатчилиги «аралаш ҳиссадорлик-коммандитлиги» шаклига ўтиши мумкин ва бунинг учун аъзолар ўз ҳиссаларини қўшишни акция сотиб олиш йўли билан амалга оширишлари зарур. Ширкатчиликнинг бундай аралаш шакли унинг Ҳиссадорлик жамиятига ўтиш шакли бўлиб хизмат қилади.

Хўжалик ширкатчилигининг тадбиркорликнинг бошқа ташкилий ҳуқуқий шаклари олдидаги афзалликлари қуйидагилар:

- ишбилармонликнинг якка хўжалик шаклига қараганда ширкатчилик ўзининг пул маблағлари билан бироз қувватлироқ;
- мажбуриятлар бўйича юқори жавобгарликка эгаллик хўжалик ширкатчилигини мижозларга ишончли шерик қилиб қўяди;
- бошқарувининг чекланган сондаги шахслар (ҳақиқий аъзолар) атрофида жамланиши бирор қарорнинг қабул қилинишида зарурий мустақиллик, эркинлик ва тезкорликни таъминлайди;
- бегона инвесторларнинг капитални жалб қилиш имконияти тадбиркорлик фаолиятини кенгайтириш ва такомиллаштириш ҳамда маҳсулот, иш ва кўрсатиладиган хизматнинг рақобатдошлигини ошириш учун шароит яратади;
- мураккаб бўлмаган таркиби ва бошқарув тизими амалдаги ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради. Ширкатчилик одатда қобилиятли ва тажрибали ҳамда бир бирини тўлдирувчи одамлардан ташкил топади. Менежерлик вазифаси улар ўртасида тақсимланиши мумкин. Масалан битта шерик молия ва маҳсулот таъминоти бўйича эксперт, бошқаси — мар-

кетингда, учинчиси — рекламада хизмат қилувчи бўлиши мумкин;

- ижобий иқлим (муҳит) мавжудлиги. Бундай ширкатларда инсонлар ишни ўз хоҳиши билан қабул қилдилар, психологик жиҳатдан бир-бирини яхши тушунадилар, шунинг натижасида уларнинг орасида ижобий иқлим доимий равишда сақланиб туради;
- ширкатчилик аъзоларининг ишига юқори даражадаги қизиқиши. Ширкатчилик учун фойдали бўлган барча нарса унинг ҳар бир аъзоси учун ҳам фойдалидир.

Хўжалик ширкатчилигининг камчиликлари:

- *барқарор эмаслик*. Ширкатчилик ишбилармонликни энг ўзгарувчан шакли ҳисобланади. Шериклардан бирининг ундан чиқиши ёки ўлими ширкатчиликнинг бутунлай тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Бу каби ноаниқлик узоқ муддатли битимлар тузилишини қийинлаштиради;
- *аъзоларнинг чекланмаган жавобгарлиги*. Агар битимда кўрсатилмаган бўлса, унда, ҳар бир аъзо ширкатчилик қарзлари олдида, ўзининг инвестициядаги ҳиссасидан қатъи назар, тўла жавобгарликка эга бўлади, яъни бирор аъзонинг хатоси бошқа аъзоларнинг ҳам хароб бўлишига олиб келади.

3.3. Кичик корхоналар. Шерикчилик ва жамоа кичик корхоналари

Дунё амалиётида ҳозирги давргача катта ва кичик корхоналарни ажратиб берувчи ягона мезон ўрнатилмаган, ҳозирги вақтда уларда бир-биридан ажратувчи алоҳида белгиларини аниқлаш корхоналарнинг муҳим соҳалар бўйича умумлашма белгилари каталогини (рўйхатини) бунёд этиш орқали амалга оширилмоқда. Бу белгилар туркумига: мулк шакли, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, бошқариш, молиявий таъминот, маҳсулот сотиш, ишчи ходимлар таркиби, сони ва бошқалар киради. Аммо корхоналар кўламини аниқлашда кўп ўлчовли усулни қўллаш кўплаб қийинчиликларни вужудга келтиради, чунки у ҳар хил йўналишдаги кўрсаткичларнинг биргаликдаги, умумий ўлчовини аниқлашни талаб қилади. Маълум бир кўрсаткичини ишлатиш эса, масалан, ишловчилар сони, маҳсулот ҳажми, корхонанинг ўлчамини аниқ топишга имкон

яратади, ammo шундай бўлса-да, корхона тўғрисида жуда оз маълумот беради.

Ўзларининг фаолияти мақсади бўйича кичик корхоналар катталаридан фарқ қилмайдилар. Ammo, амалиёт шуни кўрсатадики, унча катта бўлмаган корхоналар жамиятда муҳим ижтимоий-иқтисодий роль ўйнасалар ҳам, улар бозор шароитида чидамли эмаслар. Шунинг учун, кичик корхоналар, давлатнинг қўллаб-қувватлашига муҳтождир. Ушбу ҳолни ҳисобга олиб, барча давлатлар кичик корхоналарни катталаридан ажратиш учун маълум кўрсаткичларидан фойдаланадилар ва уларни қонуний ҳужжатлар воситасида банкрот бўлишдан ҳимоя қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра кичик корхоналар уларда ишловчилар сонига қараб ажратилади. Унга биноан, кичик корхоналар туркумига, одатда, қуйидаги янги бунёд этилаётган ва амалдаги корхоналар кирадилар:

- саноатда ва қурилишда — 50 нафаргача;
 - фан ва илмий хизматда — 10 нафаргача;
 - қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш соҳаларида — 25 нафаргача;
 - ноишлаб чиқариш соҳасида — 10 нафаргача;
 - чакана савдода — 5 нафаргача ишчиси бўлган корхоналар.
- Шунингдек, қонун, индивидуал меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи ва ширкат (ўртоқлик)га бирлашиб ишловчи жисмоний шахсларни ҳам кичик бизнес субъектлари қаторига киритган.

Кичик корхоналар қуйидагилар томонидан бунёд этилиши мумкин:

- фуқаролар, уларнинг оила аъзолари ва бошқа биргаликда меҳнат фаолиятини олиб борувчи шахслар;
- давлат, ижара жамоалари, қўшма корхоналар, кооперативлар, ҳиссадорлик жамиятлари, хўжалик жамоалари, ширкатчилар ва бошқа юридик шахс ҳисобланувчи корхона ва ташкилотлар;
- давлат мулкани бошқариш ҳуқуқига эга давлат идоралари;
- белгиланган идоралар, корхоналар, ташкилотлар ва шахслар ҳамкорликда;
- амалдаги ишлаб турган корхона, бирлашма таркибидан, ишловчи жамоа ташаббуси билан, битта ёки бир неча таркибий бўлинма ёки таркибий бирликлар-

ни корхона мулки эгасининг розилиги ва корхонанинг илгари қабул қилган шартномавий мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш шарти билан ажратиб олиш натижасида.

Бунда кичик корхонанинг таъсисчиси ушбу корхона ҳисобланади.

Кичик корхона бунёд этилиши учун қуйидагилар зарур:

1. Кичик корхонани асослайдиган мулк шаклини аниқлаш;

2. Таъсисчини танлаш, агар кичик корхона маълум мулк эгасининг мулки асосида бунёд этиладиган бўлса, унинг розилигини олиш;

3. Таъсис ҳужжатларини тайёрлаш;

4. Кичик корхона жамоасининг унда янги корхона бунёд этиш ва таъсис ҳужжатларини тасдиқлаш юзасидан мажлисини ўтказиш;

5. Кичик корхонани маҳаллий давлат идораларининг рўйхатидан ўтказиш. ✓

Кичик корхоналар орасида қўшма корхоналар алоҳида ўрин топади. Қўшма корхоналар — бу икки ёки ундан ортиқ юридик шахс, яъни, корхоналар мулкани қўшиш йўли билан ташкил қилинган корхоналардир. Аммо, амалиётда хўжалик субъектларининг хорижий шериклар билан биргаликда ташкил қилаётган корхоналаригина қўшма корхона деб айтилмоқда. Бу корхоналар мамлакатимизга илғор хорижий технология, бошқарув тажрибаси ва қўшимча молиявий ресурсларни (инвестицияни) олиб киради ва экспортни кўпайтириш имконини беради.

Қўшма корхоналар чекланган жавобгарликка эга бўлган жамият (масъулияти чекланган жамият — МЧЖ), Ҳиссадорлик жамияти ҳамда қонун томонидан чекланмаган бошқа шаклларда, сони чекланмаган, аммо иккитадан кам бўлмаган шериклар ўртасида тузилган шартнома асосида бунёд этилади, қўшма корхона таъсисчилари ҳар иккала томондан ҳам юридик ёки жисмоний шахс бўлиши мумкин.

Қўшма корхона хўжалик юритиш субъекти ҳисобланади ва фаолияти даромад олишга йўналтирилган бўлиб қайси мамлакат ҳудудида ташкил этилган бўлса, ўша мамлакат қонунлари асосида фаолият кўрсатади ва солиқ тўлайди. Солиқ бўйича қўшимча имтиёзлар улар учун мавжуд, агар устав капиталида хорижий

инвесторнинг улуши 30% дан ортиқ бўлса ва қонун билан ўрнатилган низом капиталининг шаклланиш шартига амал қилинса.

Кичик бизнесда жамоа корхоналари бунёд этиш кенг тарқалмоқда. Жамоа корхонаси — бу шундай хўжалик шаклики, унда барча мулк ва олинадиган фойда унинг меҳнат жамоасига тегишли бўлади. У қуйидагича ташкил бўлиши мумкин:

- меҳнат жамоаси томонидан давлат мулкни сотиб олиш йўли билан;
- унча катта бўлмаган давлат корхоналарини жамоа корхоналарига айлантириш йўли билан;
- жисмоний ва юридик шахслар мулкни ихтиёрий тарзда бирлаштириш йўли билан;
- давлат корхоналари мулкни (қайтариб бермаслик шарти билан) меҳнат жамоаларига бериш йўли билан.

✓
Кичик бизнесда юқорида қайд этилган жамоа корхоналарини ташкил қилиш йўналишларидан асосийси — мулкни сотиб олишдир. У қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши мумкин: ўз меҳнаткашларига акция сотиш йўли билан, шахсий омонатларни бирлаштириш йўли билан, ижарага олиш йўли билан, банкдан ёки бошқа корхонадан кредит олиш йўли билан.

Жамоа корхоналарининг афзалликлари:

- жамоа меҳнатидаги ўсиб боровчи янгиликка интилиш ва мусобақалаштириш, ўзаро ёрдам ва бирдамлик. Бу корхона тўла мустақил бўлиб, у бегоналарнинг аралашувисиз ўзи ишлаб чиқарган ва сотадиган маҳсулотига, бажарадиган ишига ва кўрсатадиган хизматига бўлган талаб асосида ўз фаолиятини режалаштиради, келажак тараққиётини ҳамда корхонанинг ишлаб чиқаришини, ижтимоий ривожланишини ўзида, меҳнат қилувчиларнинг шахсий даромадини қандай оширишни ўзи мустақил белгилайди. Жамоа корхонаси ҳар бир ишловчисининг шахсий ҳиссаси (улуши) унинг бажарадиган меҳнатига қараб белгиланади.

Жамоа корхоналарининг камчилиги: гуруҳий эгоизм хавфи; йиғилган жамғарма миқдорига путур етказиб, истеъмолни оширишга интилиш.

3.4. Ҳиссадорлик жамияти. Очиқ ва ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамияти

Ҳиссадорлик (акционерлик) жамияти — бу жисмоний шахслар капиталларнинг бирлашуви бўлиб, у акциялар чиқариш йўли билан бунёд этилади. Акциялар фонд биржаларида муомалада бўлади — бир шахсдан иккинчисига эркин ўтади ва акциядор учун унинг ҳиссаси ҳақидаги ҳужжат ҳисобланади.

Жамиятнинг омонатчи — акционерлар олдидаги мажбурияти, акция учун тўланган пул миқдори, яъни жамоат капиталига киритилган ҳиссаси билан чекланади. Жамият мажбурияти бўйича фақат жамиятнинг ўзи ўз мулки билан жавоб беради. У очиқ ёки ёпиқ бўлиши мумкин.

Ҳиссадорлик жамияти — бу бизнеснинг, кўпроқ, демократик шаклдир, чунки бевосита ёки обуна бўлиш йўли билан акция сотиб олиш ва корхонада мулк эгаси бўлишга исталган инсон эришиши мумкин.

Ҳиссадорлик жамияти, масъулияти чекланган ва қўшимча жавобгарликка эга бўлган жамиятлар деб, хўжалик фаолиятини амалга ошириш ниятида юридик шахслар ва (ёки) фуқароларнинг мулкларини бирлаштириш натижасида ташкил қилинган юридик шахслар тан олинади.

Ҳиссадорлик жамияти шундай хўжалик жамияти-ки, унинг низом фонди жамиятнинг номинал қийматини маълум акциялар сонига тақсимланган бўлади ва мазкур фонд ушбу акцияларни сотиши орқали шаклланади. Ҳиссадорлик жамиятлари:

- агар унинг акциялари очиқ ёки обуна бўлиш йўли билан сотилса, қимматбаҳо қорозлар бозорида қонундан ташқари ҳеч ким томонидан чекланмай эркин савдо-сотиқ қилинса — *очиқ Ҳиссадорлик жамияти* деб аталади;
- агар унинг акцияларининг қимматбаҳо қорозлар бозорида муомалада бўлиши жамият низомига биноан маън этилган ёки чекланган бўлса ва у, фақат, номланган (эгаси ёзилган) акциялар чиқарса — *ёпиқ Ҳиссадорлик жамияти* деб аталади.

Ҳар иккала ҳиссадорлик жамияти низом капиталининг энг кичик миқдори, давлат қонуни ҳужжатларидан ташқари, ҳеч нарса билан чекланмайди.

Очиқ Ҳиссадорлик жамиятини бошқа турдаги жа-

миятларга айлантириш мумкин эмас. Ёпиқ Ҳиссадорлик жамияти эса ўз акцияларига очиқ обуна ўтказиш ёки уларни фонд бозорига сотиш учун чиқариш йўли билан очиқ Ҳиссадорлик жамиятига айлантирилиши мумкин. Бошқа турдаги жамоа корхоналари ва ширкат хўжалиги ўз акцияларини чиқариш йўли билан иккала турдаги Ҳиссадорлик жамиятларига ҳам айлантирилиши мумкин.

У акцияларга очиқ обуна ўтказиш ёки ёпиқ Ҳиссадорлик жамиятини ёки бошқа хўжалик ва ширкатчилик жамиятини Очиқ Ҳиссадорлик жамияти бошқа жамият шаклларига айлантирилиши ўзгартирилиши ҳисобига, очиқ акциядорлик жамияти бошқа шаклларга айлантирилиши мумкин эмас. Акцияларга очиқ обуна ўтказиш орқали очиқ турдаги Ҳиссадорлик жамиятини бунёд этиш учун қуйидагилар зарур:

— жамият ташкил қилиш ва биргаликда фаолият кўрсатиш ҳамда, битта ёки бир неча шахсга жамиятни бунёд этиш учун ваколат бериш тўғрисида шартнома тузиш;

— акцияларга обуна ўтказиш, таъсис конференциясини ўтказиш, жамият ва унинг акцияларини давлат рўйхатидан ўтказиш.

Жамиятни бунёд этишдаги харажатлар, жамиятни бунёд этилишида пайдо бўлган жавобгарлик жамият тузиш тўғрисидаги шартномага қўл қўйган шахсларга юклатилади.

Давлат мулкани хусусийлаштириш орқали қуйидаги усуллар билан Ҳиссадорлик жамияти бунёд этилиши мумкин:

- оддий йўл билан — бунда фуқаролар ёпиқ ёки очиқ Ҳиссадорлик жамиятларининг объектларини аукцион орқали ёки конкурс йўли билан сотиб олиш билан яратадилар;
- давлат корхонаси меҳнат жамоаси томонидан ёпиқ Ҳиссадорлик жамиятини бунёд этиш ва ушбу юридик шахс томонидан корхонани сотиб олиш йўли билан;
- давлат ёки ижара корхоналарини очиқ Ҳиссадорлик жамиятларига айлантириш йўли билан.

Ҳиссадорлик жамиятларини вужудга келтириш жараёнлари «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш», «Ҳиссадорлик жамиятлари», «Кор-

хоналар», «Қимматбаҳо қорозлар бозори ва фонд биржалари» ва бошқа қонун ва қонун актларига асосан бошқарилади.

Барча жамоа корхоналари учун (масъулияти чекланган, қўшимча масъулиятли ва Ҳиссадорлик жамиятлари) қуйидаги умумий жиҳатлар мавжуд:

— низом капиталининг тегишли бўлакларга ёки акцияларга мажбурий бўлиниши;

— жамиятнинг ўз мажбуриятлари бўйича фақат ўзининг мулки бўйича чекланган жавобгарлиги;

— шериклар (акциядорлар) орасидаги ўзаро муносабатлар, даромад ва мулкни тақсимлаш, корхонани бошқариш бўйича муносабатлар уларнинг киритган улушлари миқдорига қараб тақсимланади;

— жамият аъзолари (акциядорлар) унинг капиталига ўз улушларини киритишлари зарур, аммо ўз меҳнатлари билан унинг фаолиятида иштирок этишлари мажбурий эмас.

3.5. Фирмалар ва корпорациялар

Фирма — товар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш мақсадида иқтисодий ресурсларни ишлатувчи ташкилотдир. Мулк эгасининг тавсифига кўра қуйидаги турдаги фирмалар мавжуд: давлат, хусусий тадбиркорлик ва капиталистик фирмалар, ҳар бир очиқ ҳолда улар хўжалик фаолиятининг асосий мақсади — қолдиқ даромад — мулк эгасининг, барча тўловлар амалга оширган дан кейинги даромадини кўпайтириш, киритилган капиталдан олинадиган фойдани ошириш ва меҳнатдан келадиган даромадни юксалтиришдан иборатдир.

Кичик бизнесда фирмалар одатда юқори технологик ишлаб чиқаришни бунёд этиш билан банд. Улар ўзларига хос хўжалик юритиш услубларидан фойдаланадилар. Уларнинг хўжалик фаолиятини бошқариш стратегияси тўртта асосий қисмдан ташкил топган:

Биринчидан — тараққиёт топаётган ва юқори технологияга эга бўлган фирмалар рақобатта қизиқмайдилар, шунинг учун улар тор ихтисослашган маҳсулотлар ишлаб чиқариб бозорнинг юқори даромадли қисмини эгаллашга интиладилар.

Иккинчидан — фирмалар исталган усул ва воситалар билан ўз харажатларини камайтиришга интиладилар. Масалан, электроника билан шуғулланувчи фир-

малар бутловчи маҳсулотларни йирик ишлаб чиқарувчилардан сотиб олиб, ўз сарф-харажатларини иложи борича камайтиришга ҳаракат қиладилар.

Учинчидан — кичик фирмаларнинг кўпчилиги ишлаб чиқаришни битта маҳсулот ёки технология атрафида уюштирадилар. Уларнинг вазифаси ушбу маҳсулот ёки технологияни истеъмолчиларнинг ўзига хос эҳтиёжларига мослаштиришдан иборат бўлади. Кичик фирмаларнинг йирикларидан асосий фарқи ҳам ана шундай бўлиб, катта фирмалар ўзларини сотиш қувватларини катта гуруҳ истеъмолчилар эҳтиёжларини қондириш ниятида асосан стандарт маҳсулотлар етказиб беришга, яъни харидорлар талабига таъсир қилишга ҳаракат қиладилар.

Тўртинчидан — деярли барча фирмалар иложи борича бегона капитални камроқ жалб қилишга, ўзларининг мустақиллигини сақлаб қолишга ҳаракат қиладилар. Мутахассислар фикрича, кичик фирмалар фаолияти ва тараққиёти мақсадларига маҳсулот ва технология тараққиёти билан бирга уларнинг мустақиллик ва шахсий ижтимоий-маданий иқлимга интилиши хосдир.

КОРПОРАЦИЯ — бу умумий касбий ёки табақавий манфаатлари асосида бирлашган шахслар жамияти, уюшмаси ёки гуруҳидир. Хорижий мамлакатлар амалиётида улар қаторига, одатда, Ҳиссадорлик жамиятлари ҳам қўшилади. Тижорат ва нотижорат корпорациялар бўлиши мумкин. Нотижорат корпорацияларга ҳокимият, шаҳар, муниципал, сиёсий ташкилотлар, ҳамда хайрия, диний, маориф ва шунга ўхшаш муассасалар киради. Тижорат корпорациялар Ҳиссадорлик жамиятлари каби очиқ ва ёпиқ турларга бўлинадилар. Очиқ корпорацияда қўшимча капитални жалб этиш учун акциялар эркин сотилади. Барча йирик корпорациялар очиқ бўладилар.

Барча бозор иқтисоди Тараққиёт топган давлатларда корпорациялар ҳамма ишлаб чиқариш соҳаларида нуфузли ўрин эгалладилар. Одатда корпорациялар катта бизнес билан боғланган, аммо улар орасида кичик фирмалар ҳам бўлиши мумкин.

Корпорацияларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат.

- бозор конъюктурасини ўрганиш ва ҳаракат стратегиясини аниқлаш;
- илмий-техникавий Тараққиёт дастурларини амалга

- ошириш орқали эришилган фан-техника тараққиёти натижаларини ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиш;
- ресурсларни ва корпорациянинг хўжаликлараро корхоналарида ишлаб чиқарилган нарсаларни марказлаштирилган ҳолда тақсимлаш ва ўзининг хусусий тижорат бўлинмалари орқали тарқатиш;
 - хўжалик механизмини такомиллаштириш ва бошқалар.

3.6. Холдинг компанияси

Холдинг — бу мулк эгалари томонидан бир қанча мустақил Ҳиссадорлик жамиятлари фаолиятини назорат қилиш мақсадида бунёд этилган жамиятдир. Холдингга бирлашган корхоналар, одатда, шуъба корхоналар деб аталади. Холдинг ёки бош холдинг компанияси ўзининг шуъба корхоналари акцияларининг назорат пакетларини ўзида жамлаш йўли билан молия капиталини тўплайди. Акциялардан олинадиган дивидендлар унинг асосий даромади ҳисобланади. Холдинг компанияси ўз навбатида ўз акцияларини чиқариб Ҳиссадорлик жамияти шаклида ҳам намоён бўлиши мумкин. Холдинг қатнашчисининг омонати пул маблағлари, қимматбаҳо қорозлар, асосий воситалар ёки бошқа моддий бойликлар шаклида бўлади. Омонатлар қиймати барча холдинг қатнашчилари иштирокида баҳоланади.

Шуъба корхона кўпинча корхонанинг ривожланиб бориши давомида бош корхона томонидан ташкил қилинади ва тўла мустақилликка эга бўлган юридик шахс сифатида фаолият кўрсатади. Аммо, бош (она) корхона (компания) шуъба корхона акцияларининг асосий қисми (назорат пакети) эгаси сифатида унинг фаолиятига таъсир ўтказиши мумкин.

Холдинг компаниялари мустақил фаолият кўрсатувчи алоҳида корхоналар акциялари назорат пакетларини битта шахс томонидан сотиб олиниши орқали ҳам ташкил қилиниши мумкин.

Холдинглар давлатга қарашли ёки хусусий бўлиши мумкин. Давлат холдингида акциялар назорат пакети давлатга тегишли бўлади. Холдинг компаниялари икки хил бўлиши мумкин:

— молиявий холдинг. У асосан назорат бошқарув вазифасини бажаради;

— аралаш холдинг — турли хил хўжалик фаолияти ва савдо-сотиқ билан шуғулланади.

Мамлакат қонунчилигига асосан холдинг компаниялари қуйидагича ташкил этилиши мумкин:

- йирик корхоналарни қайта ташкил қилишда уларнинг таркибий бўлинмаларини мустақил юридик шахс (шубба корхоналар) сифатида бунёд этиш йўли билан;
- юридик жиҳатдан мустақил корхоналарнинг акция пакетларини бирлаштириш йўли билан;
- янги Ҳиссадорлик жамиятлари таъсис этиш йўли билан.

Холдинг компанияларини шакллантириш жараёни мулкни корхонанинг интеграцион таркибини сақлаб қолган ҳолда давлат тасарруфидан чиқаришнинг бир воситаси сифатида қўлланиши мумкин. Давлат холдингда акциялар назорат пакети давлат мулкига, шубба корхоналар акциялари эса бош холдинг компаниясининг мулкига айланади. Давлат ўз акциялари пакети доирасида акциядор корхоналар фаолиятини назорат қилади. Холдинг акцияларининг қолган қисми меҳнат жамоалари аъзоларига, холдинг таъминотчи ва истеъмолчиларига, банкларга, хорижий инвесторларга, эркин савдо ёки обуна қилиш йўли билан фуқароларга сотилиши мумкин.

Қуйидаги фаолият соҳаларида холдинг компаниялари бунёд этилишига рухсат этилмайди:

— ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари савдосида;

— қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг моддий техникавий таъминотида;

— умумий овқатланиш ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишда;

— транспортда (темир йўл, қувурли транспорт ва фақат халқаро юк ташиш билан шуғулланувчи корхоналаридан ташқари).

Холдинг компанияларини ташкил этишда бундан бошқа чекланишлар ҳам мавжуд.

Бунёд этилаётган холдинг компаниялари аввалдан ишлаб келаётган концерн, корпорация, ассоциация ёки

бошқа бирлашма ва корхоналари ҳамда давлат бошқарув органларининг ҳуқуқий ворислари бўла олмайдилар. Холдинг ташкил қилишнинг муҳим шарти — бу корхоналар бирлашувининг ихтиёрий бўлиши зарурлигидир. Холдинг ичида маъмурий-буйруқбозлик муносабатлари бўлмаслиги лозим.

3.7. Оффшор компанияси

Оффшор компанияси — бу имтиёзли солиқ тўлаш (ёки буткул тўламаслик) ҳудудида бунёд этилган корхона бўлиб, у рўйхатга олинган жойда барқарор турмайдиган шахсларга тегишлидир. Кўпгина давлатларда хорижий инвестицияларни кўпроқ жалб этиш мақсадида киритилган омонатлар ҳақидаги ахборотнинг қонунчилик ёки анъанавий қафолатлар йўли билан конфиденциаллигини (ошкор этилмаслигини) таъмин этувчи ва қатор имтиёзлар бериш тизими бунёд этилган бўлиб, бу тизим хорижий тадбиркорларга уларнинг тадбиркорлик фаолиятини мазкур давлат ҳудудида олиб бориш шарти билан жорий қилинади. «Оффшор зонаси» деб ном олган бундай ҳудудларга Фарбий Европада — Гибралтар, Ирландия, Генуа, Джерси, Мальта, Олдерна ороллари, ҳамда, баъзи бир қўшимча шартлар билан Люксембург ва Лихтенштейн давлатлари; яқин шарқда — Кипр, Баҳрайн, Бирлашган Араб Амирликлари ва Ливан; узоқ шарқда — Гонгконг, Сингапур, Лабудан ороли (Малайзия); Марказий Америка ва Кариб денгизида — Багам ороллари, Британ, Виргин ороллари, Тюрке ва Кокос ороллари, Каймановлар ороллари, Нидерланд, Антиль ороллари, Белиз, Невие, Коста-Рика, Гренада, Панама, Антигуа, Арубе; Африкада — Либерия, Маврикий ва бошқалар. Турли маълумотларга кўра, дунёда 30—50 атрофида оффшор ҳудуди солиқ гаванълари (бандаргоҳлари) маълум.

Одатда, оффшор корхонаси масъулияти чекланган жамият ёки компания шаклида бунёд этилади. Аммо, оффшор фаолияти учун бошқа ташкилий-ҳуқуқий шакллар ҳам йўқ эмас, масалан, ширкатчилик, хорижий компаниянинг шахобчаси шаклида ҳам бўлиши мумкин. Баъзи бир давлатлар ва тайёр компанияни тезкорлик билан сотиб олиш йўли билан «оффшор» ташкил қилиш мумкин. Бунда низом капиталининг энг

кам ўлчами бевосита ва билвосита қонун билан белгиланиши (Кипр, Ирландия, Гибралтар) ёки умуман чегараланмаган бўлиши мумкин (Гонгконг, Мадейя).

Оффшор компаниясининг солиқ тўлаш тартибига таъсир кўрсатувчи асосий шарт бу унинг резидент ва резидент эмаслик мақомидир. Бунда назарда тутилган нарса корхона бошқарув идораларининг, унинг рўйхатдан ўтган ҳудудига нисбатан, ўрмонда жойлашган жойидир. Норезидент компанияларнинг резидентлардан фарқи шундаки, улар ўзлари жойлашган ҳудуддан ташқаридан туриб бошқарилади. Норезидент компаниялар амалда маҳаллий солиқ тўлаш тизимидан бутунлай чиқарилади. Бу каби компанияларнинг ўзлари рўйхатдан ўтган жойда ўзига тегишли офиси бўлиши шарт эмас, баъзи бир давлатларда эса, бухгалтерлик ҳужжатларини олиб боришдан ва ҳиссадорлар реестрини юритишдан ҳам озод қилинган. Бу ҳолда, корреспонденцияларни қайта ишлаш ва йиллик молиявий ҳисоботларни тайёрлаш мажбуриятлари махсус фирмалар зиммасига юклатилади. Компанияни унинг эгаси ер шарининг ҳар қандай нуқтасидан туриб бевосита бошқариши мумкин. Солиқ ва бошқа тўловлардан имтиёзлар компаниянинг мулки ва унда ишловчи хорижий ишчиларга нисбатан жорий қилинади, баъзи бир ҳолларда эса иш ҳақларидан олинган солиқлардан ҳам озод қилиниши мумкин. Компаниянинг молиявий фаолиятида валюта бўйича чекланишларнинг бўлмагани сабабли олинган даромад исталган турдаги валютада эркин олиб чиқиб кетилиши мумкин. Шу сабабли, оффшор компаниялари, гўёки, капитални қочириш учун бунёд этилади, деган нотўғри фикрлар кенг тарқалган. Бу фикрда қандайдир даражада ҳақиқат бор, чунки бу каби корхоналарнинг бир қисми ҳақиқатан ҳам капитал йиғиш учун мўлжалланган сифатида фаолият кўрсатади. Аммо, оффшор компанияларнинг кўпчилиги ҳақиқий хўжалик фаолиятини амалга ошириш ва савдо операцияларини молия билан таъминлаш, хизмат кўрсатиш, инвестицияларни бошқариш каби фаолиятлар билан шуғулланадилар. Улар ичида кўплари бизнинг республикамизга молиявий қўйилмалар, товарлар ва технологиялар кўринишида капитал жалб қилишда ёрдам беришлари мумкин.

3.8. Шуъба корхоналар, шаҳобча (ваколатхона)лар, хорижий корхоналар

Шуъба корхоналар — бу корхоналар юридик шахс томонидан бунёд этилган бўлиб, ҳар қандай мулк шаклига эга бўлиши мумкин. Уларнинг бунёд этилиши учун қуйидаги мажбурий шартларга риоя қилиниши керак:

— бунёд этилаётган шуъба корхонага мулкни ёки унинг бир қисмини бериш;

— шуъба корхонага бериладиган мулкка, мулк эгасининг ёки унинг ваколатига эга бўлган идоранинг розилигининг бўлиши;

— таъсис корхонаси шуъба корхонага бериладиган мулкка эгаллик қилмаслиги.

Шуъба корхонани бунёд этиш ва уни рўйхатдан ўтказиш асосий корхоналар ташкил қилиниши тартибда ўтказилади. Шуъба корхоналар таъсисчи корхоналар каби ҳуқуқ ва имтиёزلардан фойдаланадилар ва жавобгарликка эга бўладилар. Таъсисчи ва шуъба корхоналар ўртасидаги муносабатлар таъсис ҳужжатлари асосида тартибга солинади.

Ҳар қандай шаклдаги мулкка эга бўлган корхоналар ўз шаҳобчаларини (ваколатхоналарни) бунёд этишга ҳақлидирлар. Улар юридик шахс бўла олмайдилар ва улар ҳақидаги раҳбар тасдиқлаган низом асосида фаолият кўрсатадилар.

Шаҳобча ёки ваколатхона банкда ҳисоб ёки жорий ҳисоб рақамларини очиши мумкин. Уларга корхона номидан хўжалик шартномаларини тузиш ҳуқуқи берилади. Шартнома бўйича жавобгарлик корхона зиммасига юкланади.

Шунга ўхшаш бўлинмалар низомда кўзда тутилган битта ёки бир неча фаолият турларини амалга ошириш ниятида маҳаллий шароитларни аниқ ҳисобга олган ҳолда бунёд этилади. Шаҳобча ва ваколатхоналар янги иш бошлаган тадбиркорларнинг ўз ишларини мустақил олиб бориб, аста секинлик билан кичик бизнесга кириб боришлари учун шароит яратиб бериш вазифасини бажаради, чунки шаҳобчалар ва уларнинг бош корхоналари ўртасидаги муносабатлар одатда хўжалик ичидаги хўжалик ҳисоби асосида қурилади.

Хорижий фирмалар бегона мамлакатда амал қилувчи корхоналар бўлиб, улар хўжалик фаолияти билан

хорижий ёки қўшма корхоналар ташкил этмасдан шуғулланишлари мумкин. Республикада хорижий фирмалар, ташкилотлар ваколатхоналари ва уларнинг бўлимларининг фаолият кўрсатишига рухсат этилган. Уларнинг очилишида, давлат рўйхатидан ўтказиш учун 2 минг Америка доллари миқдорида тўлов тўланади.

Хорижий фирмаларининг доимий ваколатхоналари норезидент ҳисобланадилар. Агар, уларнинг фаолияти даромад олишга йўналтирилган бўлса, унда, улар ўзлари жойлашган мамлакат корхоналари каби, аммо махсус тартибда солиқ тўлайдилар.

Хорижий фирмалар ваколатхоналари фойда олиш фаолияти билан шуғулланмасликлари ҳам мумкин. Улар фаолияти хорижий фирмалар ёрдамида чет давлатларда туриб молия билан таъминланадилар. Бу каби ваколатхоналар фақат ваколатчилик вазифаларини бажарадилар, жумладан, хорижий фирмалар вакиллари ватанимиздаги шериклари, давлат идоралари олдида хорижий фирмалар номидан вакиллик қиладилар, шартномалар тузадилар, чет давлатлар фирмаларининг маҳсулоти ва кўрсатадиган хизматини реклама қиладилар. Аммо бу каби ваколатхоналар ўзларининг фаолиятидан ҳеч қандай даромад олмайдилар. Аммо, ишнинг бундай шакллари кўпгина хорижий фирмалар учун мазкур мамлакат бозорини ўрганишнинг дастлабки босқичида катта фойда беради. У катта инвестициялар талаб қилмайди, мазкур мамлакатдаги иқтисодий аҳволни ўрганишга имкон яратади, инвестиция қилиш нақадар мақсадга мувофиқлигини аниқлашга ёрдам беради.

Чет давлатда тўла молия билан таъминланувчи ваколатхоналар мамлакатимиз корхоналари каби меҳнатта ҳақ тўлаш фондидан, Ўзбекистонда ёлланган ишчилар каби иш ҳақидан, ҳамда, кўчмас мулк учун солиқ тўлайдилар. Ўз фаолиятидан даромад олмайдиган ваколатхоналар бундан фарқли равишда, бир қатор солиқлардан озод қилинган.

Хорижий корхона — бу юридик шахс — резидент ҳисобланади, унинг низом капиталида фақат хорижий капитал ишлатилади. У хорижий инвестор томонидан бевосита таъсис этилиши ёки республикадаги мулк эгаларидан конвертацияланувчи валютага сотиб олинган мулк асосида бунёд этилиши мумкин. Хорижий корхоналар, шунингдек мазкур ҳудудда амал қилувчи ва-

люта асосида ҳам ташкил қилиниши мумкин. Бунинг учун бу валюта шу давлатда хорижий инвестициялардан ёки рухсат этилган тижоратчилик фаолиятдан олинган даромад кўринишида бўлиши, ёки конвертациялаштирилган валютага республика банкларида алмаштирилган бўлиши керак.

Хорижий корхона фаолияти даромад олишга йўналтирилган бўлиши керак. Улардан мамлакат корхоналарига белгиланган тартибда солиқ олинади. Солиқ имтиёзлар амалдаги қонунчилик доирасида жорий қилинади.

Хорижий корхоналар шу соҳада ваколати бўлган банкларда ҳисоб рақами очиш ҳуқуқига эга. Ҳисоб хорижий ва миллий валютада очилиши мумкин. Миллий валюта хусусийлаштириш мақсадида, хом ашё, товарлар сотиб олиш учун ишлатилиши мумкин. Аммо, бу маблағ хорижий корхонанинг республика ҳудудидаги хўжалик фаолияти ҳисобига топилган бўлиши керак. Хорижий инвестицияларга асосланган корхоналарнинг маблағлари, шунингдек, банкларга, суғурта компанияларига, корхоналарга, уларнинг улуши низом капиталини 50% дан ошмаслиги шарти билан қўйилиши мумкин.

3.9. Консалтинг бирлашмалари

Консалтинг — бу ишлаб чиқаришга иш юзасидан хизмат кўрсатиш соҳасида ихтисослашган фирмаларнинг ўз миқозларига маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техникавий лойиҳаларни экспертиза қилиш билан боғлиқ иқтисодий фаолиятдир. Кичик бизнесда консалтинг бирлашмалари тараққий топган маслаҳат хизмати бозорини бунёд этиш йўли билан тадбиркорлик фаолиятининг тараққиётига ёрдам кўрсатади. Чунки, бу каби хизматларни алоҳида фирмалар талаб даражасида амалга ошира олмайдилар. Бундай бирлашмаларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ягона ахборот — сўровнома фондани яратиш ва ягона реклама стратегиясини (йўналишни) амалга ошириш йўли билан уларнинг аъзолари фаолиятини умум мақсадлар йўлида жамлаш;
- маслаҳатчилик ташкилотларини тараққий топишига ва хорижий инвестицияларни жалб этишга кўмаклашиш;

- тадбиркорлик ташаббусларини амалга ошириш учун шериклар танлаш.

Консалтинг бирлашмаларининг кичик бизнес соҳа-сида кенг тарқалган маслаҳат хизмати турлари қуйи-дагилардан иборат:

- барча мулк шаклларидаги корхоналарни рўйхат-га олиш учун таъсис ҳужжатларни тайёрлаш бўйича маслаҳатлар бериш;

- маркетинг бўйича изланишлар ўтказиш;

- хусусийлаштириш, акционерлаштириш дастур-ларини ишлаб чиқиш;

- ташқи иқтисодий фаолият бўйича маслаҳат бе-риш;

- реклама стратегиясини ишлаб чиқиш, реклама материалларини тайёрлаш ва уларни тарқатиш;

- ҳуқуқ, молия, ташкилий, бошқариш масалалари бўйича маслаҳатлар бериш;

- ақлий (интеллектуал) мулкни ҳимоя қилиш ма-саласи бўйича маслаҳатлар бериш;

- хизматчиларни тайёрлаш ва малакасини оши-риш;

- тадбиркорлик ва кичик бизнесни тараққий топ-тиришга хизмат қилувчи тадбирларни ўтказиш;

- фирма иш услубини ишлаб чиқиш;

- хавфсизлик техникаси, ишлаб чиқариш санита-рияси, маданияти, атроф муҳитни ҳимоя қилиш маса-лалари бўйича маслаҳатлар бериш;

- инвестицияларни жалб қилиш, имтиёзли кредит олиш, зарурий ресурсларни ва капиталларни сотиб олиш бўйича ва бошқа маслаҳатлар бериш.

Зарурат туғилса консалтинг бирлашмалари кичик бизнес корхона раҳбарлари ва мутахассисларининг ма-лака ошириш ишларини ташкил этиши ҳам мумкин.

Консалтинг бирлашмалари кўпчилик ҳолларда сав-до-саноат палатаси, республиканинг Миллий ва тижо-рат банклари билан яқиндан алоқа ўрнатади. Бу эса, уларнинг ахборот хизмати бозорини шакллантириш йўлида амалга ошираётган ишлари даражасини ортти-ради ва кичик бизнес тараққиёти учун сезиларли улуш қўшади.

4. ТАДБИРКОР — БОЗОР ИҚТИСОДИНИНГ МАРКАЗИЙ АРБОБИДИР

4.1. Тадбиркорлик — ҳаракатчан ва жўшқин фаолият

Тадабиркорликнинг муҳим хусусиятлари — унинг ҳаракатчанлиги ва жўшқинлигидир. Тадабиркор ўзининг фикри бўйича муваффақиятга олиб келувчи янги ҳаракат усулларини, маҳсулот турини ва технологияни, истеъмолчилар доирасини, маҳсулоти ва кўрсатадиган хизматининг сифатини яхшилаш йўлларини тинимсиз қидиради. Тадабиркор шундай инсонки, у пул маблағлари, материаллар ва ишчи кучини жамлаштириб, янги маҳсулот, янги бизнес, янги ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этади ёки ишни ташкил этишнинг такомиллашганроқ усулини яратади.

Марказлаштирилган иқтисоддан бозор иқтисодига ўтиш, венчур капитали, маълумотлар воситалари бозорлари тараққиёти ташаббускор фаолият учун кенг имкониятлар ва эркинликни таъминлайди. Тадабиркорлар йирик бюрократик ташкилотларнинг замон билан ҳамнафас қадам қўйишга қобилиятсизлигини бошқалардан аниқроқ кўра олади. Шахсий жавобгарлик, ихтирочилик ва муомала санъати негизда ташкил бўлган корхоналар бугунги, тинимсиз ўзгариб турувчи, имкониятлардан фойдаланишга кўпроқ қобилиятлидирлар. Тадабиркор ҳаракатчанлик, жўшқинлилик, мослашувчанлик ва янгиликка интилувчанликка асосланган замонавий хўжалик юритиш усулини амалга ошириб, ўзининг мавжудлигини эслатиб туради. У ахборот тўплайди ва одамларга раҳбарлик қилади, қарорлар қабул қилади, ишни ташкил қилади, янги турдаги маҳсулот ва хизмат турини ишлаб чиқаради ёки эскисини такомиллаштириш йўлларини излайди. У иқтисод, сиёсат, техника ва технология, ҳуқуқ, психология ва ахлоқ қоидалари кесишган жойида ҳаракат қилади ва уларнинг барчаси тўғрисидаги билимларга эга бўлмоғи керак. Ундан ташқари ишбилармон муваффақиятга эришиши учун ўтиш тажрибасига танқид кўзи билан қараши керак. Тадабиркор етарли даражада ресурсларга эгаман деб, жуда кам гапиради. Улар йўқ нарса-ни бор қилишга, иқтисод қилиш ва яратишга ўрганадилар.

4.2. Иқтисодий ҳаракатлар усулини излаш ва танлаш эркинлиги

Муаммони ечишнинг ҳар хил йўллари излаш, уларни танлаш ва ўзгартириш фақат улар бўйича муқобил спектрнинг мавжудлигига боғлиқ. Бу эса тадбиркорлик ва бозор ўртасидаги узвий боғлиқликни белгилаб беради.

Фақат бозор муносабатлари шароитидагина иқтисодий кенгликдаги мақсадга мувофиқ ҳаракат усулини танлаш эркинлиги пайдо бўлади.

Иқтисодиётнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими корхоналарни узоқ ва номаълум даврга мўлжалланган режа ва топшириқларни бажариш учун ташқи муҳитга мослашишига мажбур қилар эди. Бозор шароити эса корхоналарнинг биринчи даражадаги диққат-эътиборини тезлик билан тадбиркорлик муҳитига мослашувга қаратишни талаб қилади.

Тадбиркор фақат бозорда қандайдир маҳсулот ёки иш кучининг етишмаслигига эмас, балки уларни ҳаддан ташқари кўплигига ҳам тезкорлик билан диққат-эътиборини қаратади. Тадбиркорлик ўзининг барқарор ҳаракатчанлиги, эркинлиги, ташаббускорлиги билан, кўпроқ даражада, доимий техникавий ва технологик ўзгаришлар билан тавсифланувчи инновацион фаолиятга ўхшайди.

Тадбиркор бу ташаббускор киши бўлиб, ишлаб чиқаришга кенг спектрдаги йўналишлар бўйича янгиликлар киритади, яъни новаторлик ғояларини ўзлаштириш, ҳозиргача маълум бўлмаган маҳсулотларни яратиш, янги, истиқболли ресурсларга эгаллик қилиш, капитални қўйиш учун янги соҳаларни танлаш, илғор тармоқларни ривожлантириш кабиларни амалга оширади. Тадбиркор учун ижодий фаолият хаёлнинг чексиз парвози эмас, у ҳамма вақт аниқ муҳитда қилинадиган қарорлар билан боғлиқ бўлади, сарф-харажатларни натижа билан таққослаш ва хўжалик юритишнинг энг камхаражат йўллари топиш тадбиркор учун хос бўлган хусусиятдир.

4.3. Тадбиркорлик турли ижтимоий кучлар ўртасидаги муросачиликни ифодалаш шакли

Ҳамдўстлик давлатларидаги тараққий топган жамият қуришга қаратилган кескин ўзгаришлар, бугунги кунда, ҳаётнинг барча соҳаларини эгаллаб олди. Бу мураккаб ва қарама-қаршилиқларга бой жараёндир. У доимо негизи бизнинг давлатимизда ижтимоий, иқтисодий ва бошқа жамоатчилик муносабатлари тарихига чуқур кириб кетган оғриқли муаммоларга дуч келади. Аммо, бу муаммоларнинг ҳеч қайсиси, ядросини эркин тадбиркорлик ташкил қилувчи, муқобил иқтисодий асосини яратиш муаммоси каби долзарб эмас. Унинг атрофида, ҳозирда, ижтимоий ҳис-туйғулар жунбушга келмоқда, ҳар хил нуқтаи назарлар билан бири-бирига қарши турувчи сиёсий кучлар бу масалада ўйин кўрсатмоқдалар.

Тадбиркорликка нисбатан минглаб ватандошларимизнинг маиший онг даражасидаги салбий муносабатларига бир неча ўн йиллар ҳукмронлик қилган ғоявий, сиёсий, маънавий қоидаларнинг бизнесни ярамас, уятли машғулот даражасига тушириб қўйиши бўлди. Тадбиркорликка бу каби муносабат, шунингдек, бизнеснинг қоронғи томонлари: олибсотарлик, истеъмолчиларни алдаш, очикдан-очик ноҳақ битимларни амалга ошириш, зўравонлик (рекет) ва ҳақозолар оқибатидир.

Шунга қарамай, тадбиркорлик фаолиятининг ҳозирги Тараққиёт даврида тадбиркорликка нисбатан жамоат фикрининг ўзгараётганини кузатиш мумкин. Жамият энди олибсотарлик ва яширин тадбиркорликни маданий шаклга эга бўлиб бораётган бизнесдан фарқлаш қобилиятига эга. Биринчи хил тадбиркорликни рад этиш билан жамият маданий, ошкор тадбиркорликнинг ижобий хусусиятларини тўғри баҳоламоқда.

Ошкор тадбиркорлик истиқболли ҳодиса сифатида тавсифланар экан, унинг жамиятдаги ижтимоий аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Тадбиркорлик барча жамият тизимларида юксалиб борувчи қоникмаслик ҳиссининг ифодаланиши сифатида қаралади. У барча ижтимоий қатламлар орасида муросачиликни таъминлайди, чунки у ижтимоий маҳсулотни кўпайтириш ва уни турли ижтимоий қатламлар ўртасида тўғри тақсимлаш имконини беради. Шунингдек, тадбиркор-

лик қўйидаги ижобий натижаларга эришишга сабаб бўлади:

— ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва уни турли аҳоли қатламлари ўртасида ҳақдоний меъёрлар устунлигида тақсимлаш;

— ишсизлик даражасини камайтириш, меҳнатга қобилиятсизлар ёки беғараз сабабларга кўра унумсиз ишловчи аъзоларга маблағ ажратиб, уларнинг етарлича кун кечириш даражасини таъминлаш;

— паст даромадли шахслар сотиб олиш қобилиятининг турғунлигини таъминлаш;

— инсоннинг асосий ҳуқуқларининг, айниқса шахснинг эркин тараққий топиши ва уни иқтисодий тараққиёти учун тенг имконияти билан таъминланиш ҳуқуқларининг жорий қилинишини таъминлаш;

— иқтисодий ва ижтимоий тоифадаги гуруҳий манфаатларга риоя қилиш ва уларни тараққий топтириш, якка шахс ва жамият, иш берувчи ва ишловчилар, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар манфаатларининг ўзаро мослашувини таъминлаш.

4.4. Тадбиркорликнинг ижтимоий-психологик аҳамияти

Тадбиркорлик хулқ-атворга, фаол йўл-йўриқлар, қоидалар ва бошқа хатти-ҳаракатни тартибга солиш қурилмалари билан узвий боғлиқдир. Унда эркин танланган ҳаётий позиция (ҳолат), шахс олдида мустақил ахлоқий танловнинг мавжудлигини назарда тутувчи эркин танлаб олинган ҳаётий позиция (вазият) гавдаланади.

Тадбиркорлик юқоридан белгиланувчи (директив) қатъий рухсат — таъқиқлар билан боғлиқ эмас. Бу ўз шахсини кўрсатишга ҳаракат қилиш билан боғлиқ ижодий фаолиятдир. У иш манфаати учун ўзини-ўзи тарбиялаш ва чеклашга, бурч ҳисси ва шахсий ахлоқий жавобгарликка асосланган бўлади.

Ушбу ихтисослик муҳтида мавжуд бўлган тадбиркорликнинг ахлоқ меъёрлари «номус», «обрў-этибор», «имидж» (тадбиркорлик субъектининг образи, қиёфаси) тушунчалари билан боғлиқ.

Тадбиркор одамнинг яхши номи ўзига яраша капиталдир, у узоқ йиллар давомида қилинган машаққатли меҳнат туфайли тўпланади ва ўйлаб қилинмаган ҳаракат эвазига бир зумда йўқотилади. Бу эса ишчан

доираларга хос бўлган (соғлом) консерватизм (эскиликни ёқлаш) бўлиб, унинг асосий белгилари: эҳтиёткорлик, ақл билан иш тутиш ва пухта-аниқлик каби хусусиятларда кўринади.

Тадбиркорлик фаолияти ахлоқий бурч, танлаш ва унинг учун шахсий жавобгарлик каби тадбиркорнинг ҳаёт тарзи ва ҳаётнинг мазмунига айланган тушунчалар билан узвий боғланган.

Бурч — эркин танланган мажбуриятдир; у ташқи туртки ва ички худбинлик ҳиссиётларига интилишга қарши ўлароқ ахлоқий қонунларга бўйсиниш демакдир. Шунга кўра, тадбиркорнинг бурчи — фақат «вексель бўйича яъни ҳақдорлар олдида тўғрилик», ўзининг шартномавий мажбуриятларига содиқ қолиш бўлмасдан, балки инсоннинг ўз олдида эркин шахс сифатида ҳис қилиши ҳамдир.

Юқорида айтилган барча фикрлар иш фаолиятида бўлажак ахлоқий келишмовчиликларни бартараф этолмайди. Тадбиркорлик фаолиятининг ахлоқий тавсифга эга бўлган асосий зиддиятлари — юқори даромад олиш васвасасида нотўғри йўллар ва воситалар: ахлоқга оид ишлардан тортиб, токи жиноятгача бўлган йўлларни танлаши билан боғлиқдир. Бу ерда гап, масалан, максимал даромад олиш йўлида мижозлар ва барча жамият манфаатини ниманинг эвазига қурбон қилишлари мумкинлиги ҳақида кетяпти. Аммо, цивилизациялашган (маданийлашган) тадбиркорликда қоида эмас, балки камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Тадбиркорликнинг узоқ муддатли капитали — бу унинг пуллари эмас, балки жамият олдида ўзига нисбатан қозонилган ишончдир. Шунинг учун, тадбиркорлар ахлоқий танлов шароити юзага келганда, аксарият ҳолларда жамиятга нисбатан ҳақ, ҳалол йўлларни афзал кўрадилар.

5. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ

5.1. Тижорат сири қонун-қоидалари, баҳоланиш меъзонлари ва маъноси

Бозор иқтисодиётида ахборот товар ҳисобланади. Уни олиш, сақлаш, бировга етказиш ва ишлатиш товар-пул муносабатлари қонунларига бўйсунуши ке-

рак. Ҳар бир мулк эгаси ўз манфаати ва тижорат сирини сақлаш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Хўжалик юригувчи субъектларнинг тижорат сирини бу — давлат сирини бўлмаган маълумотлар бўлиб, у ишлаб чиқариш, технология, ахборот, бошқарув, молиявий, ташқи иқтисодий, илмий техникавий ва бошқа фаолиятлар билан боғлиқ ва рухсатсиз ошкор қилиниши ва ишлатилиши корхонанинг ёки тадбиркорларнинг манфаатига зарар келтириши мумкин бўлган маълумотлардир.

Тижорат сирини эга бўлиш ҳуқуқини тадбиркор ва (ёки) корхонанинг иқтисодий ҳаётига давлат аралашувининг чекланиши, бошқа бозор муносабатлари субъектлари билан бўладиган ўзаро алоқаларида улар манфаатининг давлат томонидан ҳимоя қилиниши демакдир.

Тижорат сирининг давлат ва ҳарбий сирлардан фарқи шундаки, у аниқ хўжалик юригувчи субъектнинг мулкидир. Унинг асосий вазифаси ишбилармон ёки корхона учун рақобат курашида иқтисодий устуворликни таъмин этишдир.

Тижорат сирини бўлиб ҳисобланган маълумотларнинг таркиби ва ҳажми ҳамда уларни ҳимоя қилиш тартиби хўжалик юригувчи субъект раҳбари томонидан белгиланади.

Тадбиркорлар ёки корхонанинг тижорат сирини ҳисобланган фаолият турлари ҳукумат томонидан аниқланади.

У ёки бу ахборотни тижорат сирини даражасига кўтаришда иккита ҳолни ҳисобга олиш зарур:

Биринчидан — амалиётда, тижорат сирини сақлаш ниқоби остида, хўжалик юригувчи субъектлар турли суистеъмол қилиш, хўжасизлик оқибатларини ва бошқа қонунбузарликлар тўғрисидаги ҳужжатлар ва маълумотларни ошкор қилмасликлари ҳам мумкин. Бундай ҳолни бартараф этиш учун тадбиркорлик субъектлари ва уларни назорат қилувчи идоралар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш бўйича умумдавлат даражасида махсус бошқарув — назорат тизимини бунёд этиш зарур.

Иккинчидан — бозор муносабатларига ўтилган сирини корхоналар учун ахборотларни сир сақлаш иқтисодий нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ бўлмайди. У, кўпроқ, маълум нарҳдаги истеъмолчи талабига эга

бўлган бозорбоп товар сифатида намоён бўлади. Та-
содиф эмаски, баъзи бир саноати тараққий топган
давлатларда ялли миллий даромаднинг ярмига яқини
турли хил ахборотларни ишлаб чиқариш, тарқатиш ва
қайта ишлаш билан боғлиқ. Хўжалик юритувчи
субъектларнинг тижорат сири ҳисобланувчи ва сақла-
ниши керак бўлган маълумотлари қуйидаги баҳолаш
мезонларига тўғри келиши керак:

— улардан очикдан-очик фойдаланиш корхонага
зиён келтириш билан боғлиқ;

— улар қонун асосида ҳаммага маълум ёки ҳамма
фойдаланиши мумкин бўлган маълумот бўлиб ҳисоб-
ланмайди;

— корхоналар иқтисодий ва бошқа самарани кўзда
тутган ҳолда уларнинг конфиденциаллигини сақлаш
чора-тадбирларини амалга ошириши мумкин;

— ушбу маълумотлар ҳимояланишга муҳтож, чун-
ки улар давлат сири ҳисобланмайдилар, муаллифлик
ёки патент ҳуқуқи билан ҳимояланмаганлар;

— ушбу маълумотларнинг ошкор қилиниши дав-
латга зарар етказмайди. Кичик бизнесда тижорат ах-
боротига қуйидагилар киради: фирмаларнинг савдо-
сотиқ муносабатлари; маблағлар ўлчами ва айланиши;
сотиш бозорининг аҳволи; маҳсулот берувчи ва олув-
чилар орасидаги банк операциялари; патентлар маз-
муни; капитал таркиби; инвестиция режалари ва шарт-
номалари; товар нархлари ва кутилган даромад ўлча-
ми; ишлаб чиқариш ҳажми.

Тижорат ахборотининг умумий ҳажми иккита блок-
ка ажратилади. Улардан бири илмий-техникавий ва
технологияга оид ахборотларни, яъни, машина ва даст-
гоҳлар конструкцияси, ишлатиладиган материаллар;
ишлаб чиқариш усул ва услублари; дизайн; ЭҲМни
дастурий таъминлаш ҳақидаги маълумотларни ўз ичи-
га олади.

Тижорат ахборотларининг иккинчиси ўз ичига қу-
йидагиларни олади: корхонанинг молияси (молиявий
ҳисобот, миջозлар билан бўладиган ҳисоб-китобининг
аҳволи, қарздорлик, кредитлар, тўлов қобилияти, даро-
мад, маҳсулот таннархи ва бошқалар); ишлаб чиқариш-
ни ривожлантиришнинг стратегик ва тактик режалари,
шу жумладан, янги технология, ихтиро ва ноухау ишла-
тиш билан боғлиқ режалар; маҳсулот ишлаб чиқариш
ва сотиш ҳажми режаси (маркетинг режаси, савдо

операцияларининг тавсифи ва ҳажми, нарх-наво даражаси, омбор захиралари); ўз маҳсулотининг рақобатбардошлигини (таҳлил қилиш), экспорт ва импорт самарасини, бозорга маҳсулот чиқаришининг тахминий муддати; реклама фаолияти режаси; савдо ва бошқа миждозлар, даллолар, рақобатчилар рўйхатлари, улар билан бўладиган муносабатлар ҳақидаги маълумотлар, уларнинг молиявий аҳволи, шартнома шартлари; бошқарувни ташкил қилиш усули; корхона ходимлари ҳурмат-эътибори тавсифини баҳолаш, меҳнатини ташкил қилиш тизими ва бошқалар.

Ҳар бир ҳолатда у ёки бу ахборотни тижорат сири қаторига киритишнинг қанчалик мақсадга мувофиқлигини баҳолаш учун корхонанинг малакали мутахассисларидан махсус ҳайъат тузиш талаб этилади. Баъзи бир ҳолларда, бошқа ташкилотлардан шартнома асосида экспертларни таклиф этишга тўғри келиши мумкин. Бунда ҳайъатнинг ҳар бир таклифи бўйича аниқ таҳлил ўтказилади ва техник-иқтисодий жиҳатдан асосланади.

Тижорат сирини ўз ичига олган барча ҳужжатлар бўйича ахборотларнинг сирлилик даражасига қараб тақсимловчи белгилар тизими ишлаб чиқилади. Масалан, тарқалиши корхонани банкротликка олиб келувчи алоҳида муҳим маълумотлардан то очиқ маълумотгача бўлган ахборотларни (қўйидагича) ранжировка қилиш занжирли (тақсимлаш) тизими йўлга қўйилиши мумкин (алоҳида муҳим (АМ) ёки алоҳида конфиденциал (АК), жиддий конфиденциал (ЖК), ошкор қилиш мумкин эмас (О), очиқ ахборот (ОА) ва бошқалар.

Шундан сўнг, ишловчиларга бу каби ҳужжатлар билан ишлаш қоидаларини ишлаб чиқиш йўлга қўйилади.

5.2. Тижорат сирини муҳофаза қилиш ва рақобатчилар тўғрисидаги маълумотни қонуний равишда олиш усуллари

Ҳар қандай корхонада тижорат сирини ҳимоя қилиш тизимини яратишда қўйидаги ишларни тўғри ташкил этиш керак бўлади:

— материаллар тайёр маҳсулотлар ва, айниқса, тажриба нусхаларининг баъзи бир турларини ҳисобга олиш ва ҳимоялаш;

— тижорат сирига эга бўлган ҳужжатларни юри-тиш (ҳисобга олиш, сақлаш, ишлатиш ва йўқ қилиш қондалари);

— нусха кўчирувчи ва ҳужжатларни кўпайтирувчи воситаларни назорат қилиш;

— алоқа воситалари ва ҳисоблаш машиналаридаги тижорат сирини ҳимоя қилиш;

— конфиденциал ахборотларни узатишда алоқа-нинг очиқ каналларидан фойдаланиш тартиби;

— асосий иморат ва иншоотларни, корхонанинг ҳудудини, айниқса уни ҳимоя қилиш;

— бегона шахсларнинг ушбу корхонага келиб ке-тишини назорат қилиш.

Саноат жосуслигининг тараққиёти билан бир вақтда ишбилармонларнинг тижорат сирини ҳимоя қилиш-нинг воситалари ҳам тўхтовсиз такомиллашмоқда. Ма-салан, саноати тараққий топган давлатларда хизмат хоналарига киришни ҳимоя қилишнинг махсус техник воситаларини ишлаб чиқариш кўпаймоқда. Шу билан бирга, илғор янгиликлар, жумладан кодлаштирилган карточкалар тизими, биометрик тизим ишлатилмоқда. Улардан биометрик тизим овоз, имзо, бармоқ излари, кўзнинг қон томир йўллари ва бошқаларга қараб таъ-сирланади.

Конфиденциал ахборотларни ҳимоя қилиш учун фирма ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш механизмини яратиши, яъни, сигнал бериш (сигнали-зация) тизими, сирли ҳужжатларни сақлаш жойлари-ни блокировка қилиш (алоҳида қилиб ажратиш) воси-талари (махсус хона, металл сейф) билан таъминлаш, компьютерларни пароль ва шифрлар билан ҳимоя қилиш керак (пароль ахборотга яқинлашишни чеклай-ди, шифр эса — нусха кўчирганда ҳам, ундан фойда-ланиш имконидан маҳрум қилади).

Конфиденциал ахборотни давлат органлари орқали оқиб чиқишини бартараф этиш учун тадбиркор қуйи-дагиларни билиши лозим:

- фирмаларнинг тижорат сири тушунчаси давлат идо-ралари (солиқ, молия, ўт ўчирувчилар, санитария инспекцияси, милиция, сантехник хизмати ва бош-қалар) ҳуқуқлари билан қандай муносабатда бўли-ши;
- адвокат, эксперт ва маслаҳатчилар қачон ва қандай таклиф қилиниши ва уларнинг қандай шаклларда

конфиденциал ахборот беришда иштирок этиш имкониятлари борлиги;

- хизмат лавозимидаги шахслар, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи идоралар ва давлат хизматчиларининг устидан, уларнинг ҳуқуқга қарши бўлган ҳаракатлари ва бунинг эвазига фирмага келтирилган зарарни қоплашнинг тартиб-қоидалари ва бошқалар.

Шуни таъкидлаш керак-ки, корхонанинг тижорат сирини билиш рақобатчи ва бошқа қизиқувчи шахс томонидан ҳамма вақт ҳам фақат ҳуқуқга қарши усуллар билан амалга оширилавермайди. Дунёда зарурий ва конфиденциал ахборотларни очиқ ҳуқуқий усуллар билан олишнинг яхши йўлга қўйилган механизми ҳам мавжуд. Бу очиқ нашрга ва эфирга тушиб турган ахборотни таҳлил қилишдир. Улар ичида кенг тарқалган ва содда усулларга қўйидагилар киради:

— тадбиркорнинг очиқ матбуотдаги мақолалари, корхона хизматчиларининг турли хил конференцияларда, семинарлардаги нутқлари, ҳар хил ярмарка ва кўргазмалардаги экспонатлари, товар ва фонд биржаларидаги савдолари натижалари ҳақидаги маълумотлар, бўш иш ўринлари тўғрисидаги эълонлар ва бўш лавозимларга конкурслар эълон қилиш тўғрисидаги маълумотлари ва бошқалар.

Ривожланган мамлакатларда бу усулларга катта эътибор қаратилади. Корхона раҳбарлари ишлаб чиқариш малакасига тегишли ахборотларни тўплаш ва уни таҳлил этиш учун махсус хизмат идораларини ёки махсус одамларни жалб этадилар ёки шундай хизматлар ташкил қиладилар. Бу хизмат фаолияти учун катта маблағлар сарфланади, аммо улар ўзларининг корхона учун қимматбаҳо бўлган ихтироларига қилинадиган сарф-харажатларни камайтириш эвазига тезда ўзини-ўзи оқлайди. Мисол учун, Япония давлати шу каби усуллар билан ахборот тўплаб 20 йил давомида энг юқори сифатга эга бўлган ишлаб чиқаришини бунёд этдилар.

Хорижда, масалан, АҚШда баъзи бир давлат идоралари ўз миждозларига, баъзи бир, уларни қизиқтирган, корхона ва ташкилотлар тўғрисида турли тижорат ахборотларини етказиш бўйича воситачилик хизмат кўрсатади. Корхона учун тижорат сирини ҳисобланган маълумотлар қизиқувчи шахсларга, корхоналарга шартнома (лицензия) асосида, шу жумладан, ташқи иқтисодий битимлар тузилганда тақдим қилинади.

5.3. Ихтиро ва рационализаторлик таклифлари муаллифлик ҳуқуқини ҳимоялаш

Давлатимизнинг қонун ҳужжатларига биноан ҳуқуқий ҳимоя ихтироларга, агар у янги ихтирочилик даражасига эга ва саноатда ишлатилиши мумкин бўлса берилди. Ихтиро, янги деб, агар у ариза берилган кунгача, унинг ва шунга ўхшаш қарорнинг моҳияти мамлакат ёки хорижда очилмаган бўлса тан олинади.

Янгилик дунё миқёсида янги ва абсолют бўлиши керак, яъни ихтиролар ҳозирда маълум бўлган техникавий даражанинг бир қисми бўлмаслиги керак. Бу барча турдаги очиқ ва яширин маълумотлар асосида солиштириш йўли билан аниқланади. Ихтиронинг ихтиролик даражаси унинг мавҳум эмаслиги билан белгиланади. Мутахассис учун у, мантиқан, амалдаги техника ва билим даражасидан келиб чиқмайди, балки, мавжуд маълумотларнинг энг юқори даражасига нисбатан янги ва ижобий самара берадиган бўлиши керак.

Саноатда, қишлоқ хўжалигида, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳалар ҳамда фаолият турларида тайёрланиши ва ишлатилиши мумкин бўлган ихтиролар ишлаб чиқаришда қўлланиши мумкин, деб тан олинади.

Саноатда «қўллаш» деб тан олинмаган ечим агар у бирор соҳа тармоғига тегишли бўлиб, берилган ечимга асосан у бутунлай бошқа мақсадларда ушбу ёки бошқа соҳа тармоқларида, бутунлай бошқа ижобий самарага эришиш орқали амалга ошган бўлса, у ихтиро деб тан олинади.

Ихтиро объекти қуйидагилардан иборат:

- «қурилма»;
- «усул»;
- «модда»;
- «микроорганизм штамми»;
- ўсимлик ва ҳайвонларнинг янги ҳужайралари;
- аввалдан маълум қурилма, усул, модда ёки штамми бутунлай бошқа мақсадларда қўллаш (ишлатиш).

Қуйидагилар ихтиро деб тан олинмайди:

- илмий назариялар;
- хўжалиқни ташкил қилиш усуллари ва уни бошқариш;
- шартли белгилар, жадваллар, қоидалар;
- ақлий операцияларни бажариш усуллари;

- алгоритмлар, информацион дастурлар (ЭХМлар учун);
- иморат, иншоот ва ҳудудлар лойиҳалари ва планировка схемалари;
- эстетик талабларни қондиришга қаратилган ва маҳсулотларнинг фақат ташқи кўринишига тегишли таклифлар;
- жамият манфаатлари, инсонпарварлик ва ахлоқ принципларига оид ечимлар.

Ошкор қилиниши мамлакат хавфсизлигига зарар етказувчи маълумотларни ўз ичига олган ихтиролар Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўрнатилган тартибда махфийлаштирилиши зарур.

Ихтиронинг муаллифи деб ўзининг ижодий меҳнати эвазига уни яратган фуқаро тан олинади. Агар ихтиро бир неча фуқароларнинг биргаликдаги меҳнати эвазига яратилган бўлса, унда улар барчаси ҳам муаллифлар деб ҳисобланадилар. Шерикчилик билан яратилган ихтирога берилган ҳуқуқдан фойдаланиш тартиби ҳам муаллифларнинг келишуви билан аниқланади.

Ихтиро муаллифи муаллифлик ҳуқуқига эга ва бу ҳуқуқ унинг бутунлай шахсий ҳуқуқи ҳисобланади. Ихтирога муаллифлик муҳлатсиз ҳимоя қилинади ва патент билан тасдиқланади. Ихтирога берилган патент Давлат патент идорасига ариза тушган кундан бошлаб 20 йил давомида яроқли ҳисобланади. Патент ва ихтирони ишлатишга бўлган ҳуқуқ шартнома билан бошқа фуқарога ёки юридик шахсга берилиши мумкин. Шартнома патент идорасида рўйхатга олинади. Барча шаклдаги мулкга асосланган корхоналар исталган юқори идора ёки шахснинг махсус рухсатисиз ўзининг фаолият доирасида яратилган ихтиро ва рационализаторлик таклифларидан, уни қаерда ва ким томонидан яратилганлигидан қатъи назар фойдаланиши мумкин.

Маҳсулот яратиш ёки ўзгартириш билан боғлиқ бўлган ва ишлаб чиқариш технологияси ёки материал таркиби ўзгартирилишини кўзда тутувчи ҳамда корхона (тармоқ) учун янги ва фойдали бўлган техникавий ечимлар ҳамда корхона (тармоқ) учун янги, ҳамда меҳнат, хом ашё, ёнилғи-энергетик ва бошқа моддий ёки молиявий ресурсларнинг иқтисод қилинишини таъминловчи ташкилий қарорлар рационализаторлик таклифи деб тан олинади.

Рационализаторлик таклифлари деб қуйидагилар қабул қилинмайди:

- шартли белгилар, қоидалар, меъёрий-техник материаллар;
- берилган мустақкамлик ва устуворликни пасайтирувчи ва бошқа маҳсулот сифатига салбий таъсир қилувчи ва меҳнат шароитини ёмонлаштирувчи техникавий ечимлар;
- маҳсулотнинг фақат ташқи кўринишига тегишли ечимлар;
- инженер-техник ходимлар, илмий-тадқиқот, лойиҳалаштириш, конструкторлик, технологик ташкилотларининг илмий хизматчилари ва корхоналарнинг шунга ўхшаш бўлинмалари ўзларининг хизмат вазифаларини бажариш жараёнида ёки шартномавий ишлар бажарилишида бунёд этилган ечимлар.

Рационализаторлик таклифлари муаллифлик шаҳодатномаси билан тасдиқланади. Таклифнинг рационализаторлик эканини тасдиқлаш учун муаллиф корхона номига ўзининг у ерда ишлаш ва ишламаслигидан қатъи назар ёзма ариза топширади. Аризага таклифни ёритиб берувчи тушунтириш хати, зарурат туғилганда эса чизмалар, схемалар ёки эскизлар илова қилинади. Топширилган ҳужжатларда берилган маълумотлар таклифнинг амалиётга жорий қилиниши учун етарли бўлиши керак.

Рационализаторлик таклифи муаллифлари амалдаги қонунчиликка асосан мукофот олиш ҳуқуқига эга. Бу мукофот таклиф тақдим қилинган корхона томонидан берилади.

5.4. Саноат нусхаси ва товар белгиси

Саноат нусхаси — бу маҳсулотнинг ташқи кўринишига тааллуқли бўлган бадий ва бадий-конструкторлик ечимидир. Саноат нусхалари ҳажмли (буюртма шаклда; яъни модел), текис юза (расм) ва аралаш (комбинациялашган) кўринишда бўлиши мумкин.

Агар саноат нусхаси янги, оригинал ва қўллашга яроқли бўлса, унга нисбатан ҳуқуқий ҳимоялаш жорий қилинади. Бу сифатлар қуйидаги ҳолларда тан олинади:

- аҳамиятли белгилар мажмуаси мазкур мамлакат ва

чет эларда қарор приоритет санаси (яъни ариза қабул қилинган сана)гача бўлган муддатда маълум бўлмаса;

- аҳамиятли белгилар ва (ёки) уларнинг комбинацияси ўзига хослиги билан ажралиб турса;
- хўжалик фаолиятига жорий қилинганда уни саноат усулида ва тегишли маҳсулотда такрор ишлаб чиқариш мумкин бўлса.

Саноат нусхаси муаллифи муаллифлик ҳуқуқига эга бўлади ва бу ҳуқуқ тартиб олиб бўлмайдиган шахсий ҳуқуқ ҳисобланади ва давлат томонидан муддатсиз ҳимоя қилинади ва патент билан тасдиқланади. Патент 10 йилга берилади ва яна 5 йилга узайтирилиш ҳуқуқи кафолатланади. Муддат даъвогар аризасининг Патент бошқармасига келиб тушган кунидан (приоритет санасидан) бошлаб ҳисобланади.

Саноат нусхасига Патент: саноат нусхаси муаллифига; унинг қонуний ворисига; ёки, тегишли шартнома ва аризада бу нарса қайд этилган бўлса, у ҳолда юридик шахс (корхона)га берилиши мумкин. Дастлабки аризада бу кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда саноат нусхаси Давлат Реестрига киритилгунгача бўлган муддатда қўшимча ариза билан амалга оширилиши мумкин.

Саноат нусхасини қўллаш бўйича мутлақ ҳуқуқ унинг муаллифига берилади. Бу ҳуқуқга биноан муаллиф уни ўзи хоҳлаган кўринишда ишлатиши мумкин. Аммо, бунда бошқа патент эгаларининг ҳуқуқи поймол бўлмаслиги керак. Муаллиф, шунингдек, саноат нусхасини ишлатишни тақиқлашга ҳам ҳақли.

Лицензия шартномасига кўра патент эгаси (лицензиат) саноат нусхасини ишлатиш ҳуқуқини бошқа шахсга (лицензиарга) бериши мумкин. Бунда лицензиар лицензиатта шартномага асосан ҳақ тўлаши ёки бошқа шаклда у билан ҳисоблашиши керак бўлади.

Саноат нусхасини ишлатиш учун тўланадиган мукофот, патентнинг амал қилиш муддати давомида муаллиф ёки унинг ворисига патент қўлланаётган корхона томонидан тегишли шартнома асосида тўланади.

Патентлаш билан боғлиқ тўловлар миқдори Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) — бу шундай белгиларки, улар бир хилдаги товар ва хиз-

матлар ишлаб чиқарувчи юридик ва жисмоний шахслар маҳсулотларини ўзаро ажратиш учун хизмат қиладди.

Товар белгиси сифатида сўз, тасвир, ҳажмий шакл ва бошқа белгилар ёки уларнинг комбинациялари рўйхатга олиниши мумкин. Товар белгиси исталган ранг ёки ранглар уйғунлиги билан ифодаланиши ва ҳимояланиши мумкин.

Товар белгиси қуйидаги вазифаларни бажаради:

— товар ва ишлаб чиқарувчини индивидуаллаштириш;

— бошқа ишлаб чиқарувчиларга ўхшаш товар белгисини қўллашни тақиқловчи реклама ва ҳуқуқий ҳимоя вазифалари.

Қуйидаги, фақат белгилашларни ўз ичига олувчи товар белгиларини рўйхатга олишга йўл қўйилмайди:

— фарқловчи белгилари бўлмаган (яъни бошқа белгилардан бутунлай фарқ қилувчи алоҳида белгилари бўлмаган) товар белгилари;

— давлат герби, байроғи ва нишонлари, давлатнинг расмий номлари, халқаро, ҳукуматлараро ташкилотларнинг байроқлари, нишон (эмблема)лари, уларнинг қисқартирилган ёки тўла номлари, расмий назорат, кафолат, намуна тамғалари ва бошқа фарқ белгилари;

— маълум турдаги товарларнинг ҳаммага маълум ва урфга айланган белгилари қаторига кирадиган белгилар;

— товарларнинг тури, сифати, миқдори, хусусиятлари, мўлжалланиши, қиймати, аҳамияти, ҳамда уларни ишлаб чиқариш ёки сотиш хусусиятларини кўрсатувчи ва урф-одатга айланган рамзий белги ва атама-лар.

Юқорида кўрсатилган белгилар ҳимоя қилинмоқчи бўлган товар белгисининг ҳимоя қилинаётган элементлари ҳисобланмаса, тегишли муассаса ёки уларнинг эгалари розилиги билан товар белгилари таркибига қўшилиши мумкин.

Товар белгиларини ёки уларни белгилаш элементларини рўйхатдан ўтказиш қуйидаги ҳолларда маън этилади:

- товар ёки ишлаб чиқарувчи тўғрисида ёлгон ёки истеъмолчини чалғитувчи белгилар;
- маъносига кўра жамият манфаатига, инсонпарвар-

лик ва ахлоқ қоидаларига қарама-қарши турувчи белгилар;

- республикада машҳур бўлган фан, адабиёт ва санъат асарлари ёки уларнинг қисмларини ўзида мужассамловчи белгилар муаллиф ёки унинг вакилининг расмий розилиги олинмаган бўлса.

Товар белгисини рўйхатдан ўтказиш хорижий давлатларда халқаро даражада ҳам амалга оширилиши мумкин. Аризалар республика қатнашадиган халқаро шартномалар асосида олиб борилади. Товар белгиси жамоа белгиси сифатида ҳам рўйхатдан ўтказилиши мумкин.

Жамоа белгиси иттифоқ, концерн ёки бошқа хўжалик бирлашмасининг ишлаб чиқарилаётган ёки сотилаётган бир хил сифат ва тавсифга эга бўлган товарларини белгилаш учун қўланади. Ушбу белги ва ундаги фойдаланиш ҳуқуқи бегона шахсларга берилиши мумкин эмас.

Товар ва жамоа белгилари реестрига ва эгалик гувоҳномаларига умумий маълумотларга қўшимча равишда улардан фойдаланиш ҳуқуқи бўлган юридик, жисмоний шахслар ҳақидаги маълумотлар ҳам киригилади. Ушбу маълумотлар, ҳамда жамоа белгиси жорий қилинадиган товарларнинг умумий тавсифлари тўғрисидаги қисқача маълумотлар Республика Патент идораси томонидан махсус расмий бюллетенда босиб чиқарилади.

5.5. Ноу-хау

Бозор муносабатлари тараққий топган сари нафақат патент ҳимоясига эга бўлган, балки улар ичида фавқулодда ҳуқуқга эга бўлган патент. Ноу-хау билан ҳимоя қилинган янгиликлар катта аҳамият касб этиб бормоқда. Ноу-хау (инглизча know-how — «қандайлигини биламан») — бу алоҳида билим, тажриба, техник, технологик тижорат, бошқарув, молиявий ва бошқа тавсифдаги малака бўлиб у тижорат қийматига эга ва ишлаб чиқаришда, мутахассислик амалиётида ишлатилиши мумкин, аммо патент ҳимояси билан таъминланмаган, уларни бировга бериш учун махсус лицензия шартномаси ва бошқа турдаги битимлар тузилганда алоҳида кўрсатиб ўтилади.

Бу технологик жараёнларнинг тартиби, услублари

ва ўлчамлари, микроэлементлар, ўғитлар, реактивлар конструкция қурилмалари хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар унсурлари (элементлари) бўлиб, уларни яхши билиб олмасдан туриб, янги навларни, ҳайвонлар насларини, техник воситаларни, технологияларни уларнинг нухсалари, патент ва босиб чиқарилган маълумотларга қараб ишлаб чиқиш мумкин эмас.

Ноу-хаунинг белгиларидан бири унинг конфиденциаллигидир, яъни ушбу билимларни тўла ҳажмда фақат унинг эгаси билади, холос.

Ушбу ахборотнинг баъзи бир элементлари ҳар хил манбаларда бўлиши мумкин. Барча маълумотларни йиғиш, умумлаштириш, қўллаш машаққатли ва узоқ вақт ҳамда маблағ талаб қиладик, уни бевосита эгасидан олиш сезиларли иқтисодий ёки бошқа самара беради.

Шунинг учун ноу-хауни сотиб олувчи ўзининг рақобатчилари олдида маълум устунликга эга бўлади ва бунинг учун у ноу-хау эгасига битимда кўзда тутилган мукофотни тўлайди.

Тижорат амалиётида ноу-хау худди ихтирога бериладиган патент, саноат нухсалари, товар белгиларига берилган шаҳодатнома, рационализаторлик таклифига бериладиган муаллифлик ҳуқуқи каби корхонанинг ёки хусусий шахснинг мулки ҳисобланади. Уни бошқа шахсларга бериш лицензия шартномаси асосида патентдан алоҳида қаров ва монтажни талаб қиладиган буюмлардан фойдаланиш ҳуқуқи билан биргаликда бериш йўли билан амалга оширилади.

Лицензия шартномасида бир неча патентларнинг улар билан боғлиқ бўлган ноу-хау билан биргаликда (комплекс ҳолида) бериш кўзда тутилиши, лицензияланган маҳсулотни эркин экспорт қилиш, уни қисман ва тўла тақиклаш тўғрисида келишилиши мумкин.

Ноу-хауни рухсат олмасдан ишлатилишдаги жавобгарлик уни олган шахснинг нопоклиги исбот этилган шароитда ёки лицензиатлар томонидан махфийлик шартини билмасдан бузган ҳолларда юзага келади.

5.6. Маҳсулотни сертификация қилиш

Сертификация — бу мос келиш сертификати ёки тамғаси ёрдамида маҳсулот, иш ёки хизмати маълум меъёрларга ёки техник шартга мос келишини аниқлаш мақсадида қилинадиган ҳаракатдир.

Сифат сертификати бозор иқтисодига асосланган илғор давлатларда етказиб бериладиган маҳсулотнинг сифатини тасдиқловчи ва унга илова қилинадиган ҳужжатдир. «У «Харидор-сотувчи» соҳасида ўрнатилган муносабатларнинг зарур тўлдирувчиси вазифасини бажаради ва дунё бозорида маҳсулотнинг рақобатбардошлигини оширишда белгиловчи омил бўлиб хизмат қилади.

Сертификацияга ўтиш — маҳсулот берувчи ва истеъмол қилувчи шахслар ўртасидаги муносабатларни такомиллашувига гувоҳлик беради, маҳсулотнинг истеъмолга тўла тайёрлигига кафолат берилишини таъминлайди. Сертификатлашни ўтказиш маҳсулотни истеъмолчи томонидан қайта текшириб кўрилишини бар-тараф этади, бу эса истеъмолчига маълум иқтисодий самара беради. Ишлаб чиқарувчининг маҳсулотни сертификация қилиши унинг мамлакати ва ташқи бозорда истеъмолчи талабларини юқори сифат даражасида қондириш йўлига ўтишини билдиради.

Сертификация маҳсулот, иш ва хизматларнинг қуйидаги ҳужжатларга асосан белгиланган талабларга мувофиқ бўлишига қараб ўтказилиши мумкин:

- давлат стандартларига асосан;
- халқаро ва хорижий стандартларга биноан;
- истеъмолчи танланган бошқа меъёрий-техник ҳужжатлар бўйича.

Сертификатнинг шакли, ишлатилиши ва бериш тартиби давлат ёки халқаро сертификациялаш тизими қоида ва талаблари асосида аниқланади. Сертификатнинг амал қилиш муддати ишлаб чиқаришни аттестация қилинган муддатига қараб сертификатлаш бўйича миллий ташкилот орқали ўрнатилади, лекин у уч йилдан ортмаслиги керак. Маҳсулот конструкциясига ёки технологияга киритилган ўзгартиришлар, маҳсулот сифатига салбий таъсир кўрсатадиган бўлса, унда, ишлаб чиқарувчи корхона сертификациялаш бўйича давлат идорасини бу ҳақида огоҳлантириши керак. У эса янги текширувлар ўтказиш зарурати ёки ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳолатини текшириш бўйича қарор қабул қилади. Сертификатланган маҳсулот ишлаб чиқарувчига уни ўзига мос келадиган тамға билан белгилаш ҳуқуқини беради. Агар сертификатлаш халқаро тизим доирасида амалга оширилган бўлса, унда

ушбу тизим учун мос келадиган белги ишлатилади. Сертификация қилиниши мажбурий бўлган маҳсулот сертификатсиз сотилган бўлса давлат стандартлаш қўмитаси унинг сотилишини маън этишга, ҳамда, сотилган маҳсулот қиймати ўлчамида жарима солиш ҳуқуқига эга.

5.7. Саноат мулкани ҳимоялаш ҳужжатларини бериш учун тўлов ва бадаллар

Ихтиро ёки саноат нусхасига патент олиш учун аризани расмийлаштириш билан бовлиқ юридик маънодаги ҳаракатлар, ҳамда товар белгиси учун гувоҳнома, экспертиза ўтказиш, патент олиш ва уни сақлаш учун асосий патент тўлови олинадиган ишлар рўйхати, тўловлар ўлчами, тўлаш муддати Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўрнатилади. Тўловлар ва бадаллар мамлакатнинг патент маҳкамасига тўланади.

Бадаллар илмий-техника маҳсулотини экспорт қилиш учун лицензион шартномани рўйхатдан ўтказиш, товар белгисини, патентни бошқаларга бериш тўғрисидаги шартномага, патент учун ишонч билдирилган номзодларни аттестация қилиш ва уларга гувоҳнома бериш, патентни ишониб топширилган шахс тўғрисидаги маълумотларга ўзгартиришлар, қўшимчалар киритиш учун олинади.

Аризачи ёки учинчи шахс томонидан тўланган бадал тўловлари қайтарилмайди, аммо, тўлов тўғри амалга оширилган-у, лекин ариза берилган ечим янги эмас деб топилса, ёки, тўлов ҳаракатлари мутлақо нотўғри бўлган ҳоллар бундан мустаснодир. Бу ҳолларда аризага (учинчи шахсга) тўловни қайтариб беришларини талаб қилиш ёки бошқа тўловлар ўрнига ҳисоблаш ҳуқуқи берилади. Бу тўғридаги илтимоснома Давлат Патент идорасига аризачи тўловни қайтарилмаслиги ёки шартнинг бажарилмаслиги тўғрисидаги маълумот олгандан сўнг белгиланган муддатда амалга оширилади. Патент тўловлари ва йиғимларни тўлаш тартиби давлат патент идораси томонидан ўрнатилади.

6. ТАВАККАЛЧИЛИК ТАДБИРКОРЛИКНИНГ МУҚАРРАР ЙЎНАЛИШИДИР

6.1. Тадбиркорлик муҳити ва хўжалик таваккалчилиги

Кичик бизнесда ҳар қандай хўжалик субъекти учун бозор муносабатларига ўтиш ноаниқлик ва таваккалчиликнинг ошиб бориши билан боғлиқ. Корхона ва алоҳида тадбиркорлар ички ва ташқи бозорларда мустақил шартнома тузиш ҳуқуқини қўлга киритганларидан кейин, биринчи марта, муттасил ўзгариб турадиган бозор конъюнктураси шароитида хўжалик фаолиятининг муқобил йўналишларини танлаш муаммосига дуч келдилар.

Тадбиркорлик муҳитининг корхонанинг бозор иқтисоди шароитида ички ва ташқи омиллари ишчанлик фаоллиги ва молиявий барқарорлигини таъминловчилиги жуда ўзгарувчандир. Шунинг учун уларни доимий равишда кузатиш ва назорат қилиш керак бўлади. Бу эса хўжалик таваккалчилигини бошқариш имконини беради ва ишбилармонлик фаолиятининг самарадорлигини оширади.

Тадбиркорлик муҳитига сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол, қонунчилик асоси, халқнинг ижтимоий-маданий савияси тармоқларнинг илмий техника тараққиёти даражаси, табиий-иқтисодий шароит ва бозорнинг ўзига мос таркиби, яъни конъюнктураси таъсир кўрсатади. Агар кўрсатилган ишбилармонлик муҳитининг ҳар бир элементини таҳлил қилсак, у ҳолда уларнинг ҳозирги кичик базис даражасини қониқарли деб ҳисоблаш мумкин ва у республикада кичик бизнеснинг тараққиётини таъминлай олади. Аммо, мулкни ҳимоя қилувчи ва шартномаларга амал қилишни кафолатловчи, қонунчилик тизимининг йўқлиги, товарлар ҳаркатининг қатъий тартибга солиниши, экспорт учун махсус рухсатнома лицензия бериш тизимининг мураккаблиги, экспорт учун бож тўловларининг мавжудлиги, хуллас амалда мол-мулкга Давлатнинг яккаҳокимлиги кичик бизнесда хўжалик юритувчи субъектларнинг таваккалчилигини сезиларли даражада оширади.

Таваккалчилик — юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатарга қарамай амалга ошириладиган фаолият-

дир. Шунинг учун, таваккалчилик деганда бевосита у билан боғлиқ бўлган хавф-хатар ҳам тушунилади.

Таваккалчилик тушунчаси мураккаб ва кўп қирралидир ва уни бир сўз билан ифодалаш қийин. Умумий ҳолда хўжалик таваккалчилиги бу инсон фаолиятидаги ноаниқлик ва зиддият ҳолати ўлчовидир, у хавф-хатар, омадсизлик, йўлдан чалғиш ва зарар кўриш билан тавсифланади. Бу соф таваккалчилик категорияси бўлиб, унда зарар кўриш ва уни камайтириш эҳтимоли мавжуд бўлади. Хусусий ҳолда ишчанлик операцияларидаги хўжалик таваккалчилиги объектив-субъектив иқтисодий категориядир. У оқибатда зарар бўлиб чиқиши ёки қўшимча самара бериши мумкин (шартли таваккалчилик). Тадбиркор учун хос бўлган хусусият, бу шартли таваккалчиликга бориш, яъни фойда кўришни кўзлашдир. Шу муаммо бўйича шуғулланган кўпчилик тадқиқотчилар, Д. П. Альгинанинг фикрига қўшиладилар. Унга кўра таваккалчилик гўёки танлаш мажбурий бўлган шароитда ноаниқликни бартараф этиш билан боғлиқ фаолиятдир. Бунда, мақсадга эришиш, мақсаддан оғиш, ёки омадсизлик эҳтимолини миқдори ва сифат бўйича баҳолаш имкони бўлади. Тадбиркорликда таваккалчилик унинг таъсир доираси, тадбиркорлик лойиҳаларини амалга ошириш усули ва ишчан одамларнинг таваккалчиликга бўлган муносабати билан турланади. Сиёсий таваккалчилик давлатнинг тадбиркорлик соҳасида олиб бораётган сиёсати билан боғлиқ. Масалан, давлат ҳокимияти қонунчилик йўли билан солиқ ёки хорижий валюта тушумларини бошқариши ва бу орқали кичик бизнес тараққиётини тезлаштириш ёки секинлаштириши мумкин.

Таваккалчилик фаолиятининг амалдаги соҳаси, унинг тавсиф белгиларини бошқариш шаклига хўжалик таваккалчилигининг қуйидаги турларини келтириш мумкин:

- ишлаб чиқариш (об-ҳаво, техник, технологик, тақсимлаш, ташкилий, қутилмагандаги ўлим хавфи, бошқарув ва бошқалар);
- даллолчилик (даромадни тўғридан-тўғри йўқотиш хавфи, билвосита пулни ва мулкий зарар кўриш хавфи, фуқаролик жавобгарлигининг пайдо бўлиш хавфи ва бошқалар);
- тижорат (маҳсулот етказиб бераолмаслик хавфи, сота олмаслик хавфи, йўқотиш хавфи ва бошқалар);

- молиявий (кредит, мулкӣй, суғурта, валютавий, банк, трансакцион, тузилмавий, расмий, депозит, нархга боғлиқ бўлган ноликвид, иқтисодий, таваккалчилик устамаси ва бошқалар);
- инновацион (ижтимоий, илмий-техника тараққиёти натижаларини жорий қилиш билан боғлиқ бўлган таваккалчилик).

Барча тур ва тур ичидаги гуруҳларга кирувчи хўжалик таваккалчиликларини ноаниқлик шароитида қарор қабул қилишнинг даражасига, таваккалчилик ҳолатининг даврига, унинг келиб чиқиш манбаига, таваккалчиликнинг аниқ сабаблари ва унга йўл қўйиш даражасига қараб алоҳида гуруҳларга бирлаштириш мумкин.

Хўжалик таваккалчилигининг бир неча муҳим белгилари бўлиб, улар ичидан қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: қарама-қаршилик, муқобиллик, ноаниқлик. Таваккалчиликдаги қарама-қаршилик иккита бир-бирига ўхшаш бўлмаган томони билан намоён бўлади: бир томондан у ишбилармонларнинг диққат эътиборини ноилож танлов ҳолати шароитларида янги усуллар билан аҳамиятли натижаларга эришишга қаратади. Шу билан хўжалик таваккалчилиги консерватизм, догматизм, қолоқлик, руҳий тўсиқлар ва бошқа янги, илғор ишбилармонлик фаолиятларини жорий қилишга тўсқинлик қилувчи омилларни бартараф қилишга ёрдам беради. Таваккалчиликнинг бу хусусияти муҳим иқтисодий натижаларга олиб келади, чунки у жамият ва техника тараққиётини тезлаштиради. Бошқа томондан, агар таваккалчиликда танлов у ёки бу жараёнлар тараққиётининг объектив қонуниятларини зарур даражада ҳисобга олмай амалга оширилса, у ҳолда у авантюризмга, волюнтаризмга, субъективизмга, ижтимоий тараққиётнинг секинлашувига олиб келиши мумкин.

Хўжалик таваккалчилигининг муқобиллиги ечимлар, йўналишлар ва ҳаракатларнинг икки ёки бир неча мумкин бўлган вариантларидан керагини танлаб олиш заруратини кўзда тутаяди. Агар муқобилликни танлаш имкони бўлмаса, унда, таваккалчилик тўғрисида сўз ҳам бўлмаслиги керак.

Таваккалчилик ҳолатининг ноаниқлиги, уни бир хил маънода тушуниш мумкин эмаслигидан келиб чиқади.

Унга сабаб ахборотнинг етишмаслиги, тасодифий омиллар таъсири, рақобатдаги ишбилармонлар манфаатларининг мос келмаслиги, шерикларнинг бир-бирига қарши ҳаракати ва бошқалардир.

Хўжалик таваккалчилигининг юқорида кўрсатилган томонларини эътиборга олиш ишбилармон учун таваккалчилик ҳолатига кириш нақадар мақсадга мувофиқ экани тўғрисида қарор қабул қилиш имконини яратади. Мураккаб ҳолатда қолганда у хўжалик фаолиятининг баъзи бир шарт ва омилларини ўзгартириб қутилмаган ҳодисалар ёки кўриладиган зарар эҳтимолни камайтириши мумкин.

6.2. Иқтисодий асослар ва таваккалчилик чегаралари

Тадбиркорлик фаолиятида таваккалчилик биринчи навбатда ҳақиқий хўжалик ҳолатининг аввал кўзда тутилганидан четта чиқиши ҳисобига юзага келади. Бу эса ёки йўқотиш (зарар) хавфини юзага келтиради, ёки ютиш имконини яратади. Тадбиркор ноаниқлик шароитида ўзининг таваккалчиликга боришга тайёрлигини билдиради, чунки иш учун бўладиган сарф харажатларга куйиб қолиш хавфи билан бирга қўшимча даромад қилиш таваккалчилиги ҳам мавжуддир.

Юқори натижалар келтирувчи қарор ва ҳаракатлар одатда энг юқори таваккалчилик ҳисобланади. Шунинг учун жасурлик билан қилинадиган таваккалчиликнинг асосий шarti муваффақият қозонишга бўлган катта ишончдир. Бунинг учун иқтисодий асос бўлиб ишлаб чиқариш ва сотишнинг узлуксизлиги, даромадли хўжалик юритиш, таъминотчилар ва истеъмолчилар билан алоқаларнинг мувофиқлиги, юқори даражадаги тўлов қобилияти, тараққий топган молия тизими ва юқори аниқликдаги бухгалтерлик ҳисоби хизмат қилади.

Хўжалик раҳбари қарор қабул қилиш жараёнида, агар у қўлидаги капитални усталик билан бошқара олсагина таваккалчиликга бориши мумкин. Бунинг шартлари қуйидагилар:

- тадбиркорлик фаолияти тараққиётига тегишли ма-салаларни ечишда, маҳсулот сифати ва бошқарув тизимини талаб даражасида ушлаб туриш учун керакли ишлаб чиқариш ресурслари ва инвестициялар-

нинг зарурий таркиби юзага келади. Ортиқ захира-лар тўпланмаслиги, ортиқча хом ашё ва сотилмаган маҳсулот бўлмаслиги керак;

- юзага келиши мумкин бўлган йўқотишни қоплаш ниятида захира суғурта фонди яратилади. Ундан фойдаланиш корхонанинг барқарор тараққий топишига халақит бермаслиги керак;
- қарор қабул қилиш жараёнида экспертларни танлаш, зарурий ахборотни тўплаш ва қайта ишлаш масалаларида керакли ваколатлиликга эришилган бўлиши зарур.

Таваккалчиликнинг иқтисодий чегараси мавжуд капитални ишбилармонлик ғоясини амалга ошириш билан боғлиқ сарф-харажатлар билан, иш муваффақиятсиз чиққан ҳолда юзага келиши мумкин бўлган зарарларни ҳам ҳисобга олган ҳолда солиштириш йўли билан аниқланади. Бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳар қандай хўжалик таваккалчилиги моддий таъминланган бўлмоғи керак. Бу каби таъминланганликнинг чегараси минимал ёки максимал бўлиши мумкин. Биринчи ҳолатда, таваккалчилик вазиятини минимал даражада ҳимоя қилинганда ҳам ишбилармоннинг ҳаракати ўзини ўзи оқлайди, агар иш муваффақиятсиз чиққандаги йўқотишлар даромад миқдоридан кўп бўлмаса, бизнес куймайди. Бу ҳолатда бизнесменнинг ўз ишларини кейинчалик иқтисодий жиҳатдан тузатишига ишониш мумкин бўлади. Йўл қўйиладиган таваккалчиларни максимал даражасига хўжалик юритувчи субъектлар нақд капиталининг миқдори хизмат қилади. Бу ерда муваффақиятсизлик ҳолати ҳар қандай хийла-найранг билан боғлиқ бўлган шартнома ва ишбилармонлик иши бизнесмен учун фалокатли бўлади ва оқибатда фирма банкротта учрайди.

Кутилган зарарнинг даражасига қараб таваккалчиликнинг иқтисодий чегараси қуйидагилар бўлиши мумкин: агар таваккалчилик фаолиятдан келадиган йўқотишлар келадиган даромад миқдори атрофида бўлса, бундай таваккалчиликга йўл қўйиш мумкин бўлади. Агар келадиган амалдаги йўқотишлар олинадиган даромад даражасига яқин бўлса у ҳолда таваккалчилик жиддий бўлади.

6.3. Таваккалчиликни ўлчаш услублари

Ноаниқлик ва таваккалчиликни баҳолашда тахминий ҳисоблар услубий асос сифатида қабул қилинади. Хўжалик таваккалчилиги тавсифий элементларининг ўзини намоён қилиш шакллари яхши ва ёмон натижалар келиб чиқиши эҳтимолининг бир хиллиги билан белгиланади. Бу турдаги эҳтимолиик меъёрлашган ораликда нолдан (тўла муваффақиятсизлик) то биргача (100% тўла муваффақият) ўзгаради ва айнан у таваккалчилик даражасини белгилайди.

Таваккалчилик даражасининг ўлчови таваккалчилик коэффициенти ёрдамида аниқланади (таваккалчилик индекси):

$$U_T = M/M^*$$

бу ерда: M — салбий ноаниқлик кўрсаткичларининг кутилган миқдори яъни тахминий зарар миқдори.

M^* — ижобий ноаниқлик кўрсаткичларининг кутилган миқдори, яъни ишбилармонликнинг режалаштирилган даромади ёки фойда.

Ижобий соҳада ҳодисанинг юз бериш эҳтимоли ошса, таваккалчилик камаяди, қолаверса, ижобий соҳада даромадлар кўпайса ёки салбий соҳада йўқотишлар камайса ҳам таваккалчилик камаяди. Акс ҳолда таваккалчилик ортиб боради. Таваккалчилик коэффициенти бу соҳадаги ўзгаришларни ҳисобга олинган ноаниқлик чегарасида акс эттиради.

Таваккалчилик коэффицентини қўллаб таваккалчиликнинг эмпирик шкаласини тузиш мумкин. Агар берилганлар етарли бўлса, унда реал иқтисодий шароит учун таваккалчилик коэффицентининг миқдори қандай бўлиши кераклигини аниқлаш мумкин. Ундан кейин, математик ва иқтисодий фикрлашлар асосида таваккалчилик коэффициенти ёрдамида хўжалик таваккалчилигига боровчи шахсларнинг хулқ атворини куйидагича классификация қилиш мумкин: пессимистик (умидсиз) (0.0), эҳтиёткор (0.2), ўртача даражадаги таваккалчи (0.4), таваккалчи (0.6), юқори даражада таваккалчи (0.8), ўта қизиқдон таваккалчи (1.0).

Эришиладиган мақсаднинг муҳим тавсифномаси

бўлиб вақт бўйича натижа олиш даври ҳам ҳисобланади. Шунинг учун хўжалик фаолиятининг кўрсаткичларини режалаштириш ва прогноз қилишда, уларнинг ҳар хил даврда амалга оширилишини ҳисобга олиб, таваккалчиликнинг динамик коэффициентидан фойдаланадилар. Унинг асосида кутилган натижани тақсимлаш зичлигининг функцияси кўрилади ва афзаллик функцияси аниқланади.

Таваккалчиликга баҳо беришда кўп турли статистик, ҳисоб-аналитик ва эксперт услубларига асосланган усуллардан фойдаланадилар. Статистик усул амалдаги ҳолатларда юз берган йўқотишлар динамикасини кузатишга имкон яратади ва улар асосида, ёки зарар кўриш эҳтимоллигининг эгри чизиги чизилади, ёки таваккалчилик харажатларининг миқдор кўрсаткичи топилади. Эксперт усули эксперт ёрдамида баҳолаш номи билан машҳур. У мутахассисларни, тажрибали ишбилармонларни жалб қилиш билан боғлиқ бўлади. Агар аналитик экспертизани бир неча экспертлар олиб борса, уларнинг ҳар бири таваккалчилик эҳтимоли ва йўқотиш савиясини ўзи алоҳида баҳолаши керак. Шундан кейин ўртача миқдорлар ҳисобланиши мумкин. Бу маълумотлар даромадни йўқотиш савиясининг экспертизавий эгри чизигини кўриш учун ишлатилиши мумкин.

Таваккалчилик фаолиятининг кўрсаткичларни ҳисоб аналитик баҳолаш усулида муаммони назарий асослаш ва фараздан намойиш этиш асосий ўрин тутлади. Ўйин назарияси бўйича, мисол учун, таваккалчилик, бир қатор ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган ўлчовлар билан баҳоланади. Таваккалчиликнинг амалий назарияси фақат ўйин бизнесида ишлатиш мақсадида ишлаб чиқарилган. Хўжалик таваккалчилигини бу назария бўйича баҳолаш усуллари амалда фақат бизнинг давлатда эмас, балки хорижда ҳам тадқиқ қилинмоқда.

6.4. Таваккалчилик элементлари билан боғлиқ қарорларни танлаш ва амалга оширишга таъсир қилувчи омиллар

Тадбиркор олдида таваккалчилик қарорини ёки ҳаракат усулини қабул қилишда хўжалик жараёнига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш асосий муаммолардан саналади. Шундан ке-

нин, ўзида бор имкониятлар доирасида, фойдали таъсир кўрсатувчи омилларни кучайтириш, зарарлиларини пасайтириш масаласини ҳал қилиш керак бўлади.

Таваккалчиликда ҳисобга олинishi зарур бўлган ва хавф-хатарни келтириб чиқарадиган муҳим омиллар қуйидагилардир: тадбиркорлик соҳаси; табиий офат; ўғирлик; рэкет; бизнес режани шакллантирувчи шахсларнинг омилкорлик даражасининг пастлиги, бизнес бўйича шерикларнинг виждонсизлиги ёки мол-мулк-сизлиги. Шартномада алданиш хавфи ёки қарздорнинг тўлаш қобилияти йўқлиги ҳодисаси билан дуч келиш, қарзни қайтармаслик ва бошқалар ҳақиқатда юз бериши мумкин бўлган ҳодисалардир. Юқорида келтирилган омиллар муқобил тактикавий қарорларни таваккалчилик элементларини ҳисобга олган ҳолда танлашда сўзсиз ўз таъсирини кўрсатади. Бу таъсир икки хил намоён бўлади. Биринчидан, хўжалик вазиятининг элементларининг ўзаро таъсирлашуви орқали вазиятнинг ривожланиш жараёнида тактик қарорлар қабул қилинади ва амалга оширилади. Иккинчидан, таъсир ишбилармон ва бизнесдаги бошқа иштирокларнинг шахсий хусусиятларига боғлиқ элементлар орқали намоён бўлади.

Қарор қабул қилишда салбий омил бўлиб вазият қўйган масаланинг мураккаблиги ва янгилиги ҳисобланади. Бу кўп ҳолларда ишбилармонни саросимага солади, баъзида кўрқув самарасини бунёд этади, маълумотларни рационал таҳлил қилиш ва амалда тўғри қарор қилиш имконидан маҳрум қилади. Бу айниқса, хавф хатар юқори бўлган ҳолда яққолроқ кўзга ташланади. Бироқ, бир қатор ҳолларда, ишбилармон таваккалчилик элементлари билан боғлиқ бўлган хўжалик қарорларини ўз ҳис-туйғулари бўйича, ўз билганича қабул қилади, амалга оширади ва бир қатор ҳаракатлар мажмуасини бажаргандан кейингина ўз қилмиши ва аввалги вазиятга баҳо беради. Аммо, ҳис-туйғу жараёнлар механизмлари илмий жиҳатдан деярли ўрганилмаган ва амалда уларни бошқариб бўлмайди. Шу сабабли ишбилармон экстремал вазиятда ўз ҳис-туйғуларига ишаномайди.

Таваккалчилик ҳаракатини танлашда бўлгувчи салбий оқибатларни кечиктириш усули маълум роль ўйнаши мумкин. Агар кутилаётган салбий оқибатнинг хавфи қарор қабул қилингандан кейиноқ юз бермаса,

балки узоқроқ вақтдан сўнг юз берадиган бўлса, унда оқибатнинг хавфи камайиши мумкин ёки у тадбиркор учун унчалик даҳшатли туюлмайди. Аммо, бу билан юз бериши мумкин бўлган оқибатни бутунлай барта-раф этиб бўлмайди.

Агар ишбилармон тактик усулларни бўш эгаллаган бўлса, асоссиз, яъни амалий жиҳатдан оқланмаган таваккалчилик юзага келади ва хавф-хатар даражаси ошади. Таваккалчилик бўйича фойдали қарор қабул қилишда ва уни амалга оширишда тадбиркорнинг хўжалик вазиятини тўғри баҳолай билиш ва ундаги хавф белгилари ҳамда зарарли оқибатларни ажратиб олиш ва мақбул ҳаракатлар усулини танлай билиш қобилияти муҳим роль ўйнайди.

Тадбиркорнинг хавф-хатар ва таваккалчилик элементлари билан боғлиқ ишлар бўйича қарор қабул қилишда ўз ҳиссиётини бошқара олиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Агар, мумкин бўлса, стресс омиллар таъсири остида (ҳаяжон, қўрқув ва асаб зўриқиши ҳолатларида) қарор қабул қилишдан сақланиш зарур.

6.5. Таваккалчилик шароитида фаолият йўналишини танлаш таҳлили

Ноаниқлик омиллари билан тўлиқ бўлган муҳи-да амалга оширилаётган тадбиркорлик фаолияти хавф-хатар рационал (энг мақбул келадиган) даражада бўлган муқобил ечимларни излаш заруратини юзага келтиради. Бу ҳар қандай конкрет ҳолатда энг қулай муддатларда амалга ошириладиган ҳаракат ва-риант сифатида намоён этади. Ушбу хўжалик юри-тиш варианты мавжуд ва жалб этиладиган ресурс-лар, тадбиркорлик ғоялари билим, тажриба ва нақд капитал ресурслардан тўла, тўғри ва самарали фой-даланиш орқали кўзланган мақсадга эришишнинг асосланган эҳтимолини назарда тутаяди. Оптималлаш-тириш масалаларида энг рационал хўжалик фаоли-ти йўналишларини танлаш ҳал қилувчи кўрсаткични ажратиб олиш, ҳамда кўрсаткичларни охирги нати-жа тавсифига кўра солиштириб кўриш йўли билан амалга оширилади. Кетма-кет солиштириб кўриш қарорлар ва ҳаракатларнинг энг яхши дастурларини аниқлашга ёрдам беради.

Тадбиркорлик фаолиятидаги ютуқлар ва йўқотишларни моддий (материал), меҳнат, молиявий, вақт ва махсус турдаги оқибатлар: кишилар саломатлиги ва ҳаёти, атроф-муҳит, тадбиркор обрў-эътибори ва бошқаларга ижобий ва салбий таъсир кўрсатувчи омиллар оқибатларига бўлиш мақсадга мувофиқдир. Бу барча хавф-хатар манбалари ва улар ичида энг муҳимларини тўлароқ аниқлаш имконини беради.

Кўрсатилган ҳар бир ютуқ ёки йўқотишлар турлича ўлчов бирликларига эга бўлгани учун, хавф-хатар ва таваккалчиликга баҳо беришда уларни нарх шаклига келтириш керак бўлади. Уларнинг юзага келиш имконияти ва миқдорларига дастлабки баҳо беришни бир ой, йил, яъни тадбиркорлик ишини амалга оширишнинг аниқ муддатини ўз ичига олган аниқ муддатларда ўтказиш керак.

Юзага келиш эҳтимоли бўлган ютуқ ва йўқотишларнинг комплекс таҳлилинини ўтказишда хавф-хатар ва таваккалчиликни баҳолаш учун таваккалчилик фаолиятининг барча манбаларини ва улар ичида энг кучлиларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Кутилаётган натижаларни аниқловчи (асосий) ва ёндош (иккинчи даражали) турларга бўлиш керак. Агар кўрилатган ютуқ ёки йўқотишлар ичида ёки миқдор, ёки юзага келиш эҳтимоли бўйича бошқаларга қараганда энг катта солиштирма оғирликга эга бўлган битта турдагиси ажралиб чиқса, у ҳолда хавф-хатар даражасини миқдор бўйича баҳолашда ютуқ ёки йўқотишнинг фақат шу турини қабул қилиш мумкин бўлади.

Умуман олганда, фақат тадбиркорлик лойиҳаларини тузишда тўғридан-тўғри ҳисоб-китобга тушмайдиган, бевосита режалаштириб ва башорат қилиб бўлмайдиган тасодифий ютуқ ва йўқотишларнигина ҳисобга олиш керак. Агар, даромад ёки зарарни олдиндан кўриш мумкин бўлса, уларга эҳтимолли эмас, балки режавий кўрсаткичлар сифатида қаралиши керак.

Хўжалик фаолиятини аниқ йўналишини танлашда энг қулай масалалар ҳал қилувчи кўрсаткичинини ажратиб олиш ҳамда кўрсаткичларни охирги натижага кўрсатадиган таъсирини мулоҳаза қилиш орқали амалга оширилади.

Шундай қилиб, ишбилармон ўзининг хўжалик фаолиятини амалга оширишда тутиладиган нарх-наво ва

солиқ тўловларининг ўзгаришини ўзининг бизнес-режасида ҳисобга олиши зарур.

Таваккалчилик билан боғлиқ бўлган ҳар қандай фаолиятдан асосий ролни кутилаётган йўқотиш ва фойданинг абсолют ўлчами эмас, балки уларнинг нисбий қиймати ўйнайди. Масалан, 100 миллиардлик фондга эга бўлган корхона учун бир неча миллион билан таваккалчилик қилиш ҳеч ташвиш келтирмаслиги мумкин, аммо унча катта бўлмаган капиталга эга бўлган ишбилармон бир неча миллионга таваккалчилик қилиш учун жиддий ўйлаши керак бўлади.

6.6. Кичик бизнесда баъзи бир хўжалик таваккалчилиги турларини суғурталаш

Тадбиркор ҳамма вақт эсда тутиши керак-ки, таваккалчилик баъзи ҳолда муваффақият келтирса, бошқа ҳолатда — банкротликга олиб келиши мумкин. Салбий ҳолатни бартараф этиш ва хавф-хатарга муваффақият билан бардош бера олиш учун, уни, биринчи навбатда тўла аниқлаш, таваккалчиликни камайтириш дастурини ишлаб чиқиш, турли зарурий тадбирларни ўтказиш, ишбилармоннинг хавф-хатарда қолиши мақсадга мувофиқлиги ёки уни суғурталаш зарурлигини аниқлаш керак. Кичик даражадаги таваккалчиликда, одатда, зарарни корхонанинг ўзи қоплайди ва бунинг учун, зарур фондлар бунёд этилади. Ўрта ва кичик даражадаги таваккалчиликни эса, суғурталаш мақсадга мувофиқдир.

Суғурталаш чора-тадбирлари хавф-хатар оқибатида юзага келадиган йўқотишни (кутилмаган ҳолатларда мол-мулк, маблағлар ва ишлаб чиқаришни) тўла ёки қисман қоплаш (табiiй офат, авариялар, бахтсиз ҳодисалар, хонавайронликга учраган шартномачиларнинг ўз мажбуриятларини бажармаслиги ва бошқа ҳолатлар юз берганда) ёки йўқотишларни иложи борица кўпроқ сонли юридик ва жисмоний шахслар ўртасида тақсимлаш йўли билан қоплаш каби усулларда амалга оширилиши мумкин. Ишбилармон ва корхона учун таваккалчиликни ҳимоя-мудофаа тадбирлари билан бартараф этиш ёки сезиларли молиявий зарар етказиши мумкин бўлган хавф-хатарни ўз елкасига олишга хоҳиш бўлмаган пайтда суғурталаш мақсадга мувофиқдир.

Суғурталашда икки томоннинг иштироки мажбурийдир — суғурта фондини бунёд этиш ва уни ишла-тиш билан шуғулланувчи махсус ташкилот ва суғурта-ланувчи ушбу фондга белгиланган тўловни тўловчи юри-дик ёки жисмоний шахс. Улар орасидаги муносабат суғурта шартномаси (полис) асосида ташкил топади.

Таваккалчиликни пасайтириш мақсадида қилина-диган суғурталаш ихтиёрий тартибда ўтказилади. Тад-биркорнинг ҳар қандай фаолияти, одатда, суғуртала-ниши мумкин. Аммо, бу баъзи бир, хавф-хатар юқори бўлган ҳолатлардагина амалга оширилади.

7. ТИЖОРАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

7.1. Савдо битимларини тузиш

Ҳозирги замон шароитида олди-сотди, маҳсулот ет-казиб бериш ва мол айирбошлаш операциялари бўйи-ча савдо битимларини тартибга солишнинг ҳар хил амаллари мавжуд.

Савдо битимларини тайёрлаш ва тузишнинг қуйи-даги босқичлари бор: контрагентни излаш ва аниқ-лаш, музокаралар ўтказиш ва шартнома ёки келишув тузиш.

Контрагентни излаш турли усуллар билан амалга оширилади. Масалан, амалиётда реклама, эълон, ти-жоравий алоқа хатлари ҳамда харидорлар билан бе-восита мулоқот олиб бориш, жумладан, тўғридан-тўғри (бевосита) келишув — оферта усуллари қўлланади. Агар келишув қилинган бўлса, у ҳолда, буюртма юборилади. Буюртма тасдиқлангандан кейин харидорга битим шак-ли ва тижорат битими тузиш учун музокара олиб бо-ришга розилик билдирилган тижоравий алоқа хати юборилади.

Оферта икки турда бўлиши мумкин: қатъий ва эр-кин оферта.

Қатъий оферта — бу аниқ таклиф бўлиб, унда битим тузиш шартлари кўрсатилади ва бу шартлар келишувдаги шахслар учун ўзгармас бўлади.

Эркин оферта — битим тузиш тўғрисидаги шунча-ки расмий, умумий таклифдир.

Контрагентни танлаш битим тавсифи ва предмети, бозор ҳажми, бозордаги конъюнктура ҳолати, у жой-

лашган мамлакат билан ташқи савдо битими тузишнинг хусусиятларига боғлиқ.

Контрагент танлашда қуйидаги саволларга жавоб бериш зарур:

— товарни қайси бозорда сотиш афзал?

— қандай шерик билан битим тузиш фойдали?

Халқаро савияда давлатлараро шартномалар ва келишувлар ҳамда савдо битимлари экспорт ва импортни тартибга солувчи қонуний актларнинг мавжудлигини ҳисобга олиш муҳимдир.

Импортни тартибга солиш боғхона ёрдамида ва боғхонасиз амалга оширилиши мумкин. У лицензиялаштириш (импорт қилувчи лицензия олиши керак) ва квантирлаш, яъни савдо битимларининг сон жиҳатдан чекланганлигини (товарга квотанинг борлигини) кўзда тутлади.

Экспортни тартибга солиш ҳам четга товар чиқариш ҳуқуқини олиш учун лицензиянинг бўлиши зарурлигини кўзда тутлади. Масалан, давлат идоралари томонидан мажбурий равишда стратегик хом ашё, саноат предметлари ва бошқа товарларга лицензия бериллади.

Ғарб фирмалари кредит учун кафолат бермайдилар, шунинг учун, битим тузишда, хорижий шерикнинг молиявий аҳволини билиш зарур. Бунинг учун эса хўжалик субъекти қуйидаги хавф-хатарни бўйнига олиши зарур бўлади:

- ишлаб чиқариш таваккалчилиги (товарлар ортиб жўнатилишига қадар);
- экспорт бўйича таваккалчилик (товар ҳаракатда, аммо унга пул тўлаш мумкин эмас).

Ҳар иккала таваккалчилик тури харидорнинг пул тўлай олиш (яъни, тўлов) қобилияти билан боғлиқ. Савдо битимининг кейинги босқичи — буюртма шартини ўрганишдир. Бу ерда иккита муқобил фаолият кузатилади: ёки буюртма қабул қилинади ёки, у қайтарилади. Аммо, ижобий буюртмаларнинг керагини танлаб олиш зарур бўлади.

Савдо битимларини тузиш учун қуйидагича музокара олиб бориллади.

— хат орқали музокара. Унда битим буюртма, савол-жавоблар асосида амалга оширилади. Бу — битим тузишнинг тезкор усули ҳисобланади.

— савдо битимларини оммавий ва стандартлашган товар учун телефон орқали битим тузиш мумкин.

— бевосита музокаралар орқали.

Эркин офертада, агар, харидорни ҳеч қайси банд қониқтирмаса ёки битим тузишнинг тўла режаси бўлмаса, унда, бевосита музокаралар олиб борилади. Бу — савдо битимини тайёрлашдаги энг мураккаб босқич ҳисобланади. У товарнинг нархи, етказиб бериш муддати ва бошқа шартлар бўйича битимга келиш учун, баъзан, махсус комиссия тузишни талаб қилади.

Савдо битимини тузишни маромига етказиш босқичи — шартномани тузиш ва уни имзолашдир.

7.2. Савдо битимларини шартномавий расмийлаштиришнинг муқобил усуллари

Кичик бизнесда амалдаги қонунчилик билан бир қаторда шериклар муносабатини тартибга солиб туришда шартнома муҳим восита ҳисобланади. У ҳар қандай ишбилармонлик битимини тузиш ва бажарилишини таъминлаш жараёнининг асосий қисми сифатида намоён бўлади.

Шартноманинг маъноси, бу — томонлар мажбуриятларининг ўрнатилиши, ўзгариши ёки бутунлай тўхтатилиши йўналишидаги розилигидир. Тижорат ҳуқуқида бу тушунча қуйидаги кўринишларда амалга оширилиши белгилаб қўйилган:

Контракт — шартнома, келишув, ҳар иккала томон учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни муҳлатлари билан белгиловчи ҳужжатдир. Бозор муносабатларига ўтган давлатларда контракт кўп тарқалган шартнома шакли ҳисобланади.

Келишув — корхона ташкилотлар ҳамда фуқароларнинг расмийлашган бир томонлама мажбурияти бўлиб, у мулк ҳуқуқини олиш ёки беришда ишлатилади. Унинг кўп тарқалган шакли лицензион келишувдир. Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан қуйидаги шартномалар кенг тарқалмоқда: ошкора, қўшилиш тўғрисидаги ва олдиндан тузиладиган шартномалар.

Ошкора шартнома — тижорат ташкилоти билан тузилган келишув бўлиб, унда, унинг товар сотиш, иш ёки хизматлар бажариш бўйича мажбуриятлари белгиланади ва бу шартнома ташкилотга мурожаат қил-

ган ҳар қандай шахс учун тижорат ташкилоти амалга оширадиган фаолият турлари бўйича (чакана савдо, умумий транспорт воситаси билан ташиб бериш, алоқа хизмати, энергия таъминоти, тиббиёт, меҳмонхона хизмати ва бошқалар) йўлга қўйилиши мумкин.

Тижорат ташкилоти ошкора шартнома тузиш муносабатларида бир шахсга бошқасига қараганда кўпроқ ён босиш ҳуқуқига эга эмас қонунда ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда кўзда тутилган ҳолатлар бундан мустасно.

Товарлар, хизматлар ва ишлар нархи, ҳамда, ошкора шартноманинг бошқа шартлари барча истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланган, аммо қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда баъзи бир туркумдаги истеъмолчилар учун ўрнатилган имтиёзлар ҳисобга олинади.

Тижорат ташкилотининг ошкора шартнома тузишдан, истеъмолчига зарурий товарлар, хизмат кўрсатиш ва баъзи бир ишларни бажариш имкони бўла туриб, бу бўйича ошкора шартнома тузишдан бош тортиши маън этилади.

Қўшилиш шартномаси ҳар икки томоннинг бири томонидан ишлаб чиқилган ёки бошқа стандартлашган шаклларда белгиланган ва иккинчи томон қабул қилиши мумкин бўлган тўла шартномага қўшилиш тўғрисидаги келишувдир.

Томонлар келишувга асосан қўшилиш шартномасини бузишни ёки ўзгартиришни талаб қилишга ҳуқуқлидир. Агар қўшилиш шартномаси қонун ва бошқа қонуний ҳужжатларга қарши чиқмаса ҳамда, шартномани бузиш ёки ўзгартириш тўғрисидаги қарор қўшилган томоннинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлса, қолаверса, қўшилган томон қандай шароитларда шартнома тузилганини олдиндан билган ёки билиш керак бўлса, унинг шартномани бузиш тўғрисидаги талаби қондирилмайди.

Олди-сотди битимини тузиш тўғрисидаги музокара-ларни олиб боришда олдиндан тузиладиган шартномалар кенг тарқалган. Бу шартнома бўйича, томонлар, келажакда савдо операциясини ўтказиш бўйича асосий шартномани тузиш мажбуриятини оладилар.

Олдиндан тузиладиган шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда ёки асосий шартнома мазмунини акс эттирадиган бошқа шаклда тузилади. Агар,

олдиндан тузиладиган шартномада унинг амал қилиш муддати кўрсатилмаган бўлса, унда, асосий шартнома олдиндан тузиладиган шартнома имзоланган дақиқадан бошлаб бир йил давомида тузилиши керак.

Ишчи битимлар шартнома, контрактлар ёки келишувлар асосида зарур ҳуқуқ ва ваколатларга эга бўлган икки ёки ундан ортиқ юридик ва физик шахслар ўртасида тузилади.

Шартномалар юридик кучга эга бўлиши учун қуйидаги ҳуқуқий талабларга жавоб бериши керак:

- офертанинг мавжудлиги (бир ёки бир неча аниқ шахсга йўлланган шартнома тузиш тўғрисидаги таклиф);
- офертанинг қабул қилинганлиги (акцепт);
- келажакдаги битим предмети кўриб чиқилган бўлиши;
- битимда иштирок этувчи томонлар керакли ваколатга эга бўлишлари керак;
- шартнома, контракт ёки келишувлар қонуний мақсадларни кўзда тутишлари керак.

Таклифлар (оферталар) ва уларни қабул қилиниши (акцептлар) ёзма, оғзаки ва бошқа ҳар қандай шаклда қилиниши мумкин.

Ҳар иккала ҳаракат (оферта ва акцепт) ихтиёрий равишда амалга оширилмоғи керак. Ҳар қандай шаклдаги шартнома, агар битта томон келишувга мажбурлаб киритилган бўлса ёки томонлар бирор нарсани қонунга хилоф равишда амалга оширмоқчи бўлган бўлсалар, ёки бунда ҳаракат жамият манфаатларига қарши бўлса у ҳақиқий эмас деб топилади.

Ишбилармоннинг шартнома, контракт тузиш давридаги ҳаракати амалдаги ишчанлик доирасида қуйидаги тартибда амалга оширилади;

- шерикларни аниқлаш;
- шартнома предметини аниқлаш;
- нархни аниқлаштириш;
- контракт ёки келишувнинг умумий қийматини ҳисоблаш;
- амал қилиш муддати ҳамда алоҳида товарлар партиясини етказиб бериш, ишларнинг бажарилиш, хизматларнинг кўрсатилиш муҳлатларини аниқлаштириш;
- пул тўлаш шарт-шароитларини белгилаш;
- товарларни упаковка қилиш, маркалаш тавсифи;
- сотувчилар кафолатларини белгилаш;

- жарима ўлчамлар ва зарарларни ундириш тартибини белгилаш;
- суғурталаш масаласини ҳал қилиш;
- ҳал қилиниши мураккаб бўлган муаммовий ҳолатларни тавсифлаш;
- вужудга келиши мумкин бўлган баҳсларни арбитраж ва суд орқали кўриб чиқиши тартибини белгилаш.

Шартнома, контракт ёки келишувда, энг аввало, бизнес бўйича шерикларнинг аниқ юридик номи, мулк шакли, шартноманинг рўйхатдаги тартиб рақами, ҳужжат имзоланган жой ва сана, тузилаётган битимнинг асл маъноси (олди-сотди, лизинг, лицензия ва бошқалар), унинг муҳим шартлари, товарнинг миқдори ва нархи тўғрисидаги ахборотлар, сотиш ёки олишда эса, айрим ҳолларда техник талаблар ёки маҳсулотнинг таркибий рўйхати акс эттирилади.

Шартнома ва келишувларда энг муҳими нархни аниқлаштириш. Нарх муваққат даврга шартномадаги исталган қатнашчининг давлат валютаси бирлигида белгиланади. Агар контракт ёки келишув билан узоқ давр мобайнида маҳсулот етказиб берилиши кўзда тутилган бўлса, унда тажриба сифатида ўзгарувчан нархлар қўлланади. Улар иккита элементдан иборат бўлади — шартнома тузилиш даврига тўғри келадиган базавий (асосий) нарх ва амал қилиш даврида ўзгариб турувчи (ўзгарувчан) нарх.

Қатъий нархлар томонларнинг келишуви асосида контрактни амалга ошириш даврида турли бозор омилларининг таъсирини ҳисобга олиб ўрнатилади.

Шартнома муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий манба бўлиб фуқаролик кодекси, фуқаролик қонунчилиги асослари ҳисобланади. Қонуний ҳужжатларнинг охириги чиққанлари аввал чиқарилганларига қараганда устувор бўладилар. Контракт ёки келишувда қонунга хилоф шартлар киритилгани аниқланса, шартнома қисман ёки тўла яроқсиз деб топилади.

7.3. Воситачилик битимларининг шартномавий расмийлаштирилиши

Кичик бизнесда воситачилик муносабатлари кенг тарқалган. Бунда бир томон (ишонтирувчи) бошқа то-

мон (ишонувчи)нинг номидан учинчи томон билан хўжалик муносабатларига киришади. Томонлар жисмоний ёки юридик шахс бўлиши мумкин.

Воситачилик битими тузишда шартномани ишлаб чиқиш энг мураккаб ва масъулиятли босқич ҳисобланади. Пухта ва аниқ тузилган воситачилик шартномаси томонлар мажбуриятларини нотўғри тушунишни бартараф этади ва шерикларнинг бир-бирларига хиёнат қилишларига йўл қўймайди.

Шартнома матнини расмийлаштиришда, унинг кириш қисмида (преамбулада) контрактнинг номини ёзишда, унинг юридик тавсифи албатта белгиланиши керак. Масалан, «Топшириқ-шартнома», «Маҳсулот айирбошлаш тўғрисида шартнома» ва бошқалар.

Ном қўйилгандан кейин уни имзоланган жой ва вақти кўрсатилади. Агар ташқи иқтисодий битим тузилаётган бўлса, шуни эсда тутиш керак-ки, шартнома имзоланган жой зарур ҳуқуқий муносабатларни танлашда муҳим омил ҳисобланади.

Шартноманинг кириш қисмида шартнома томонлари ва уларнинг контракт текстида ишлатилган шартли қисқартирилган номи келтирилади. Биринчи навбатда томонларни юридик статуси кўрсатилади. Юридик шахснинг номи тўла кўринишда бериледи. Шартли номлар сифатида энг яхшиси мамлакат қонунчилигида ишлатиладиган терминлардан фойдаланишдир. Топшириқ-шартнома учун «ишонган» ва «ишонтирган», комиссия шартномаси учун «комиссионер» ва «комитент» ва бошқа атамалар ишлатилиши мумкин. ✓

Преамбулада шартномани имзоловчи шахсларнинг фамилиялари, исмлари ва отасининг исми, вазифаси келтирилади, томонлар ёки ишонган шахсларнинг ҳаракатларига асос бўлган ҳужжатлар кўрсатилади. Низом, қонун, шартнома, ишонч қоғози кабилар шундай ҳужжатлардан ҳисобланади.

«Шартнома предмети» бўлимида битим қатнашчиларининг ҳаракат тавсифи, томонлар фаолияти амалга ошадиган ҳудуд, нарх, минимал партия, етказиб бериш базиси ва муддати, сони, сифати ва кафолати белгиланади. Битим, контракт объектини шакллантиришда, шартнома мақсадига эришиш учун «ишонган» ёки «комиссионер»нинг ҳаракат усулларини аниқ белгилаш зарур бўлади.

Контрактнинг таъсир ҳудуди, томонлар ўртасида тушунмовчиликлар юзага келишини бартараф этиш учун, аниқ белгиланган бўлиши керак. Масалан, «ишонган» шахсга аниқ бир шаҳарда ёки районда ҳар томонлама ҳаракат ҳуқуқи берилган бўлса, «ишонтирувчи» «ишонган» шахс манфаатини кўзлаб ушбу ҳудудда бошқа юридик ёки жисмоний шахс билан шартнома тузмаслик мажбуриятини олиши мумкин.

Товарнинг сон ва сифат ўлчамларини акс эттириш учун ҳар хил кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Сон — оғирлик бирлиги, ҳажм, узунлик, донга бирликлари билан аниқланади. Агар, ўлчам бирлиги оғирлик бўлса, унда, контракт ёзувида қуйидагиларни кўрсатиш зарур: нетто ёки брутто (идиши ва упаковкаси билан). Товар сонини аниқлашда стандарт бўлмаган ўлчов бирликлари ишлатилиши мумкин (қоп, пачка, шиша). Бу ҳолда келгусида тушунмовчиликлар бўлмаслиги учун қоп, пачка, шиша кўринишидаги ўлчамни оғирлик билан аниқлаштириш керак. Масалан, «Ҳар бири 20 кг дан бўлган 1000 пачка маҳсулот» каби.

Баъзи бир битимлар бўйича товарнинг аниқ сонини билиш қийин бўлади, шунинг учун бир қатор ҳолларда сонни аниқлашда қўшимча «Тахминан» ёки «Опцион» деган сўз ишлатилади.

Сифатга бўлган талаб стандарт, техник шартлар, сертификатлар, саноат нусхалари бўйича белгиланади.

Шартномада товарни етказиб бериш муҳлати қуйидагича ифодаланиши мумкин: белгиланган етказиб бериш муҳлати билан, махсус атамалар ишлатиш йўли билан, масалан, «Зудлик билан етказиб бериш», «Омбордан етказиш» ва бошқалар. Товар нархини келишиш оғзаки, хат орқали, телеграмма ва телетайп билан амалга оширилиши мумкин. Келишилгандан кейин шартномавий нархни шартномада ёки спецификация (таркибий рўйхат)да, баъзан бирор ҳужжат билан белгилаб қўйиш зарур деб бўлади. Нархнинг келишилиши баённома ёзиш билан ҳам расмийлаштирилиши мумкин, бу баённома шартноманинг ажралмас қисми ҳисобланади.

«Томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари» бўлимида шартномавий топшириқни амалдаги қонунчилик билан тартибга солиш бўйича томонлар ҳаракатлари белгилаб берилади. Бу эса ишонган шахс учун ўз ваколатини амалга оширишда унга қўйилган талаб ҳисоб-

ланади. Ишонтирувчининг «Шартномада белгиланган кўрсатмалардан оғиши «ишонган шахс» белгилаб берган мажбуриятни бузиш ҳисобланади ва юридик оқибатларга олиб келади.

«Ишонтирувчига (ёки ишонилган) шахс» «ишонувчи» кўрсатмаларидан фақат унинг манфаати учун зарур бўлгандагина оғиши мумкин.

Комиссия шартномаси бўйича томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам қонунчилик билан тартибга солинади. Шунинг билан бирга комиссионер битимларни учинчи шахслар билан тузганда энг аввал комитент манфаатини ҳисобга олиши керак. Агар самаралироқ шартли таклиф тушганда комиссионер комитент билан, ундан кўрсатма олиш учун, дарров боғланиш имконига эга бўлмаса, унда, комитентнинг аввалги талабидан четта чиқиши мумкин ва ўзи эркин қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга. Комиссионер биринчи имконият бўлгандек комитентни тузилган янги битим тўғрисида огоҳлантириши керак.

Шартномада мукофот ўлчами аниқ белгиланган бўлиши керак. Қоида бўйича бу мукофот миқдори битим қийматининг маълум фоизига тенг бўлади. Қўшимча фойда комиссионерларнинг муваффақиятли битими ҳисобига олинган бўлса, у ҳолда бу фойда комитент билан тенг тақсим қилинади. Агар товар тури бўйича упаковка қилиш зарур бўлса контрактга алоҳида «Упаковка ва белгилаш» бўлими киритилади. Бу ерда упаковканинг тури ва тавсифи, унинг сифати, ўлчамлари, ҳақ тўлаш усули, белгиларининг туширилиши (маркировка) аниқ тасвирланган бўлиши керак.

Воситачилик битимининг шартномасига яна қуйидаги бўлимлар киритилади. «Товарни сифат ва сон бўйича қабул қилиш», «Контрактнинг кучга кириши», «Мажбуриятлардан озод этилиш», «Шартномани барбод бўлиши», «Транспорт шарт ва шароитлари», «Баҳсларни ҳал қилиш тартиби», «Шартномага ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш».

7.4. Сотувчи харидорнинг ҳуқуқлари ва битим тузилишидаги кафолатлар

Ҳар хил олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, товар алмашлаш операцияларига тегишли битимлар шартнома асосида маълум юридик қонунларига мос

равишда амалга оширилади. Бу қонунлар сотувчи, харидор ҳуқуқларини ва битим тузиш кафолатини белгилайди.

Сотувчининг ҳуқуқи мулкдор ҳуқуқларини ҳимоя қилишда намоён бўлади, яъни мулкдор сотувчига қуйидаги ҳуқуқларни беради: корхонани тўла хўжалигини олиб бориш, мулкдан фойдаланиш, сотиш кабилар. Бу ҳуқуқлар қонун томонидан ҳимоя қилинади.

Кўрсатилган қонуният ҳолатлари савдо битимларида сотувчининг харидор томонидан битимга асосан пул тўланишига қадар мулкка эгаллик ҳуқуқини акс эттиради. Бу ҳуқуқ сотувчида мулк харидорга берилган бўлишига қарамай сақланиб қолади, яъни харидор унга мулкни берилгани тўғрисидаги ҳужжатни олган, аммо битим бўйича ҳақ тўламагани учун.

Агар мулк (товар) миқдори битимда кўрсатилганидан кам ёки ортиқ бўлса, харидор сотиб олинаётган мулкдан (товардан) воз кечиши мумкин. Ундан ташқари ҳар қандай истеъмолчи қуйидаги ҳуқуқларга эга: ўз манфаатини давлат томонидан ҳимоя қилиниши; товарни зарурий сифатда бўлиши; товарларни хавфсиз бўлиши; товар тўғрисидаги тўла-тўқис ахборот; керакли сифатга эга бўлмаган товардан кўрган зарарни тўла қопланиши; судга ва бошқа ваколатли давлат идораларига бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва қонун билан ҳимояланувчи манфаатини поймол қилингани ҳақида мурожаат этиш; истеъмолчилар жамоат бирлашмалари тузиш.

Бу ҳуқуқлар билан бир қаторда қонунчилик томонидан кўзда тутилган ва кафолатланган истеъмолчиларнинг бошқа ҳуқуқлари ҳам бўлиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси баъзи товар турлари ва баъзи шартномалар бўйича «Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш» қонуни ва бошқа қонуният ҳужжатларини ишлатилиш хусусиятларини аниқлаб бериши мумкин.

Кафолатли мажбуриятлар ва уларнинг муҳлати меъёрий-техник ҳужжатлар билан ёки ёзма шаклдаги шартнома билан аниқланади, шунингдек қонунчилик томонидан белгиланади.

Кафолатли муҳлат товар сотилган кундан бошлаб, агар сотилган вақти номаълум бўлса, ишлаб чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади.

Яроқлилик муҳлати меъёрий-техник ҳужжатлар ёки

шартнома билан, озиқ-овқат товарлари учун фақат ишлаб чиқарувчининг меъёрий-техник ҳужжатлари билан белгиланади ва тайёрланган кундан бошлаб ҳисобланади.

Баъзи бир техник жиҳатдан мураккаб (автомашина, мотоцикл, телевизор), ҳар хил алоҳида қисмлар билан йиғилувчи товарлар учун кафолатли муддат унинг қисмлари учун алоҳида ўрнатилиши мумкин (шиналар, аккумуляторлар, кинескоплар ва бошқалар). Кафолатли муҳлати ўтган озиқ-овқат маҳсулотларини сотиш қатъий ман этилади. Баъзи бир туриб қолган маҳсулотларни махсус ваколатли идораларнинг рухсати билан зарурий экспертизалар ўтказилгандан кейин сотишга рухсат берилади.

7.5. Шартномавий мажбуриятларининг айланма ҳужжатлари

Контракт ва келишув мажбуриятларининг махсус ёзма шакли — бу ишга тушириш айланма ҳужжатларидир. Улар ғарб давлатлар ишбилармонлари дунёси битимларида кенг ишлатилади. Республикамиз халқ хўжалигини бозор иқтисодига ўтиши муносабати билан ишга тушириш ҳужжатлари бизда ҳам кўп ишлатила бошланди. Улар орасида кўпроқ тарқалгани чеклардир.

Чек — бу банкка маълум миқдордаги пулни ёки чекни имзолаган шахсни ҳисобидан бошқа ҳисобга ўтказишга ёзма буйруқ берувчи махсус ҳужжат ҳисобланади. Бошқа ҳолларда чек касса апаратидан олинандиган талон бўлиб, унда товар учун тўланган пул миқдори кўрсатилган бўлади ёки кассага берилган квитанция бўлиб, унда товар учун тўланиши зарур бўлган пул миқдори кўрсатилган бўлади.

Вексель — бу қонун томонидан ўрнатилган шаклда расмийлаштирилган, бир шахсга иккинчи шахсдан векселда кўрсатилган пулни белгиланган вақтда ва жойда талаб қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатдир.

Вексель мажбурияти — *баҳслашувсиз ва қатъийдир*. Вексель тўловини бошқа шартларга боғлаб қўйиши мумкин эмас.

Оддий ва ўтказиш (тратта) векселлари бўлиши мумкин. *Оддий вексель* — бу ҳеч нарса билан боғлиқ

бўлмаган вексель берувчининг мажбурияти бўлиб, муддати келганда вексель эгасига маълум миқдордаги пулни тўлашидир.

Ўтказувчи вексель — эгасининг ёзма қарори бўлиб, у пул тўловчига йўналтирилган векселда кўрсатилган пулни учинчи шахсга — вексельнинг биринчи эгасига тўлаш тўғрисида буйруқдир.

Домицилированли вексель — бу огоҳлантиришга эга вексель бўлиб, учинчи шахс томонидан тўланадиган тўловни тўловчининг турар жойида ёки бошқа жойда тўлашини кўрсатади, бу огоҳлантириш вексели унинг эгаси томонидан берилади.

Бланко-вексель — бу ҳужжат бўлиб унда битта ёки бир неча оддий реквизи́тлар бўлмайди (вексель ушлаб турувчининг имзоси, пул миқдори ва чиқариш муддати). Бланко-вексель муомалага вексель ушлаб турувчи томонидан ёки тўловчи томонидан бланк акцепти натижасида чиқарилиши мумкин. Соло вексель — бу битта шахс имзолаган векселдир. Вексель акцепти ўтказувчи вексель билан боғлиқдир, у оддийлардан фарқли равишда заёмчи томондан берилмайди, балки кредитор томонидан заёмчига берилади. Вексель айланмаси қатнашчилари орасидаги муносабатлар вексел қонунлари махсус меъёрлари билан тартибга солинади. Кўпчилик давлатларда бундай қонуният Женева вексель конвенциясига (1930) асосланган, кўпчилик Европа давлатларида бу конвенция қонунлари ратификация қилинган.

Вексел икки турга бўлинади: *фоизли* ва *дисконтли*.

Фоизли вексель — бу номинал миқдордаги маблағни ҳамда номинал миқдорга асосланган фоизлар олинганини йиғиндисини тўлаш ҳақидаги мажбуриятдир.

Дисконтли вексель — бу маълум миқдордаги пул миқдорини тўлаш мажбурияти бўлиб, номиналдан ажратма (скидка) айириб ташланади ва унда кўрсатилган сумма тўланади.

Шартнома мажбуриятларининг ишга тушириш (айланма) ҳужжатлари ичида кенг тарқалгани бу акциялар, аллонжлар, гаровга қўйилганлар, облигациялар, тўлов топшириқлари, талаблар фактураси.

Акция — муомала муддати ўрнатилмаган, корхона тараққиёти учун киритилган маблағни тасдиқловчи қимматбаҳо қоғоздир.

Аллонж — вексел бланкида жой қолмаганда ёзув-

ларини ўтказиш учун векселга бириктириладиган қўшимча варақ. Шу билан бирга аллонжда аваль ҳосил қилиш мумкин, яъни вексель кафиллиги, банк кафолати. Аваль векселнинг тўлиқ нархини ёки унинг бир қисмини кафолатлаши мумкин.

Гаров хати — бу қарздорларнинг кўчмас мулкни (иншоот, ер) гаровга бериш ҳақидаги ҳужжат. Бу ҳужжат, агар келишилган муддатда пул мажбурияти тўланмаса, қарз берувчи шахсга ушбу мулкни ким ошди савдосида сотиш ҳуқуқини беради. Гаров хати нотариус томонидан тасдиқланган бўлиши керак.

Облигация — ушбу қоғоз эгаси фоиз ҳисобида олдиндан белгиланган даромад келтирувчи қимматбаҳо қоғознинг бир тури. У корхона даромадларига қараб, ўз даромадини ўзгаришига олиб келадиган акциядан фарқ қилади.

Танлов топшириғи — ҳисоб-китоб ҳужжати. Тўловчи муассаса хизмат кўрсатувчи муассаса банкка ўз ҳисоб рақамидан олувчи ҳисоб рақамига маълум бир миқдорда пул ўтказиш топшириғини ўз ичига олади.

Тўлов талаби — ҳисоб-китобнинг акцепт шаклида тўланувчи, харидорга маълум бир миқдордаги маблағни банк орқали тўлаш талабини ўзида мужассамловчи ҳисоб-китоб ҳужжатидир.

Фактура — сотувчи томонидан харидор номига у харид қилган молни керакли жойга элтишни тасдиқловчи ёки хизмат ва унинг нархи ёзилган ҳисоб ҳужжати.

8. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

8.1. Бозорнинг конъюнктураси ва ресурсларининг имкониятини таҳлил қилиш

Ҳар бир ишни бошлашдан олдин тадбиркор ишлаётган иқтисодий шароитни, маълум бир маҳсулотта бўлган эҳтиёжни ёки қулайроқ имкониятлардан фойдаланишни таҳлил қилиши керак. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг мутахассислари СВОТ— таҳлидан фойдаланишни таклиф этадилар. СВОТ қисқартма сўз бўлиб, инглиз тилидаги «қувват», «кучсизлик», «имкониятлар», «таҳлил» каби сўзларнинг бош ҳарфларидан ташкил топган. Демак, тадбиркорлар ёки

фирманинг менежери ўзининг иш фаолиятини қуйидаги омилларни инобатта олиб белгилайди:

- корхонанинг ташқи муҳитга нисбатан қуввати ва камчилиги;
- ташқи муҳитдан келиб чиқадиган имкониятлар ва таҳлиллар.

Ҳолат таҳлили ҳозирги вақтдаги ишнинг аҳволи ва бизнес ривожланишининг йўналишларини келажакдаги истиқболни баҳолашга имкон беради. Бу эса корхона қувватини ошириш ва нуқсонларни бартараф этишга мўлжалланган (имкониятлардан фойдаланиш ва туғиладиган таҳлилни бартараф этиш учун) бизнес-режаларини тузиш ва уларни амалга ошириш йўли билан қилинади. Бунда бозор конъюнктурасини ўрганишга алоҳида эътибор берилади. Янги маҳсулотга бўлган эҳтиёжни тажриба учун маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш билан белгилаш лозим. Бу эса ўз навбатида нафақат бозор келажagini белгилайди, балки хўжалик фаолиятининг андозасини яхшилаш, меҳнат харажатларини аниқроқ ҳисоблаш ва маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган материаллар харажатини ҳисоблаш ва энг муҳими ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сотиб олинishiга ишонч ҳосил қилинишига ёрдам беради. Тадбиркорликнинг ташқи муҳит билан алоқаси ўзгаришларга бойлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Шунинг учун тадбиркорлик фаолиятидаги имкониятларнинг ўзaro алоқаси муваффақиятли ва муваффақиятсиз шартномалар, ишлаётганлар сони, янги маҳсулот ишлаб чиқариш ва инвестицияларга боғлиқ ҳолда ўзгаради. Тадбиркорлик тизимига таъсир натижасида ташқи муҳит ҳам ўзгаради. Масалан, бир қатор фирмалар фаолиятини тўхтатиш ҳақидаги қарор шу туман ҳудудидаги ишсизликни кўпайтиради, маҳсулот ва хизматга бўлган талабни пасайишига олиб келади. Нақд пул келишидаги вақтинчалик муаммоларни ҳал қилиш учун қарз мажбурияти битимини тўхтатиш молиявий шубҳа турдириши мумкин, бу эса кредит олишда қўшимча қийинчиликларга олиб келади.

Тадбиркор, фирма менежерининг вазифаси шундан иборатки, корхонанинг ташқи муҳит билан мослашувига, фойдаланиладиган ишлаб чиқариш омилини (ер, меҳнат ва бошқа маблағ), улар ишлаб чиқарадиган маҳсулотга, кўрсатадиган хизматга айлантириш.

Кичик бизнесда келажаги порлоқ йўналишларда ўз фаолиятини жамловчи, қисқа муддатларда янгилик киритувчи, лойиҳа ва режаларни амалга оширишда турли ташкилий масалаларни уздабуронлик билан ҳал қилувчи, жамоада ижодий микроиклимни вужудга келтирувчи тадбиркорлар муваффақият қозонадилар.

8.2. Тадбиркорларни давлат рўйхатидан ўтказиш

Кичик бизнесда хўжаликни бошқарувчи шахсларнинг ҳаммаси белгиланган тадбирда давлат рўйхатидан ўтишлари керак. Бу тадбирнинг икки мақсади бор. Бир томондан тадбиркорлик тизимини ноинсоф шериклардан, бошқарув тизимини суиистеъмол қилишдан давлат ҳимояси масаласи қўйилган бўлса, иккинчи томондан — рўйхатга олиш ёрдамида корхона ва тадбиркорларнинг фаолияти, давлат ва маҳаллий бюджетга солиқларнинг келиб тушиши, бошқа тўловларнинг тўлаш тартиби назорат қилинади.

Давлат рўйхатидан ўтказиш шахснинг турар жойи ёки юридик манзилгоҳи жойлашган жойда амалга оширилади.

Корхоналарнинг баъзи турлари учун (банклар, сугурта ширкатлари, босмахоналар) рўйхатдан ўтказишда бошқа тартиб ва бошқа органлар белгиланган. Агарда фуқаро юридик шахс бўлмасдан тадбиркор бўлишни хоҳласа, унда у белгиланган тартибда ариза бериши, рўйхатдан ўтказилиши учун керакли тўловни тўлаганлиги ҳақидаги ҳужжат бериши керак. Аризада 5 йил муддатта тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши сурилади ва фаолият турлари кўрсатилади. Шунингдек, аризага ўзи ҳақида маълумот ва тадбиркорлик фаолиятини ошириш йўл-йўриқлари ёзилган ахборот қўшилади.

Ариза билан биргаликда бошқа ҳужжатлар, дипломлар, гувоҳномалар ҳайдовчилик гувоҳномаси, лицензиялар ва агарда тадбиркорлик одамлар соғлигига ёки табиатга зарар келтирадиган бўлса, керакли ҳужжатлар тақдим этилади. Ариза берилган кундан бошлаб 30 кун давомида кўрилади. Шу вақт ичида уни рўйхатдан ўтказиш ёки рад этиш ҳақида маълумот берилади. Хулоса 5 кун мобайнида ёзма равишда ариза чиги юборилади. Рўйхатдан ўтказилган тадбиркор ҳақидаги маълумот 10 кун ичида маҳаллий давлат бош-

қарув органларига, давлат солиқ инспекциясини туман бўлинмасига, Молия Вазирлигига, статистика органига, давлат рўйхатдан ўтказиш бўлинмасига ва республика кўрсаткичлар бўлинмасига берилади. Тадбиркорга рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги гувоҳнома берилади. Унда юридик шахс бўлмаган тадбиркорлик фаолияти турлари санаб ўтилади.

Давлат рўйхатидан ўтказиш ва қайта рўйхатдан ўтказиш ва ўз фаолиятини ўзгартирганлиги учун тадбиркор бож тўлайди. Тадбиркорнинг жисмоний имконияти ва аҳоли учун фаолиятининг аҳамияти ҳисобга олиниб тўлов ҳажми камайтирилиши мумкин.

Агарда фаолият турлари илтимосномага биноан белгиланган амалдаги тадбирга тўғри келмаса, рўйхатдан ўтказувчи бўлим фуқаро аризасини рад этиши мумкин.

Рад жавоби мақсадга мувофиқ бўлмаслиги мумкин эмас, агарда аризачи ўз аризасига рад жавоби билан қоникмаса у судга шикоят қилиши мумкин, қонунга мувофиқ давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилса, фуқаро ёки тадбиркорга тўловдан 50% фоизи қайтариб берилади.

Рўйхатдан ўтмаган тадбиркор фаолияти тақиқланади, борди-ю тадбиркор фойда олса, унинг фойдаси суд томонидан маҳаллий бюджетга ундирилади.

Юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби анча мураккаброқ. Рўйхатдан ўтказишга ариза ва бож тўланганлиги ҳақидаги ҳужжатлардан ташқари қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиш лозим:

1. Нотариусда тасдиқланган юридик шахс тузувчи таъсис ҳужжатлари (низом ва бир неча шахс томонидан корхона тузиш ҳақидаги шартнома нусхаси);

2. Юридик манзилни (таъсис этувчиларни бирининг турар жойи манзилгоҳи ёки иморат берувчи бирон бир ташкилот манзилгоҳи бўйича рўйхатдан ўтказиш мумкин) тасдиқловчи ҳужжат.

3. Агарда таъсисчи ишламаса меҳнат дафтарчасидан кўчирма ёки иш жойидан эгаллаб турган лавозими ҳақида маълумотнома.

Давлат рўйхатидан ўтказилиши учун корхонанинг тўлов ҳажми унинг фаолияти мақсадлари ва вазифалари, маҳаллий аҳолига ёки халқ хўжалигига оид маҳсулот ишлаб чиқариши, ишчилар сони ва бошқа мажбуриятлар ҳисобга олиниб камайтирилиши мумкин.

Ҳужжатлар топширилгандан сўнг бир ой мобайнида корхона рўйхатдан ўтказилиши керак. Рўйхатдан ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳужжат бўлиб, рўйхатдан ўтказилганлиги ҳақидаги гувоҳнома хизмат қилади. Қонунга мувофиқ рўйхатдан ўтказиш рад этилса, тўланган божнинг 50 фоизи корхонага қайтариб берилади.

Рўйхатга олинган кундан бошлаб корхона қонунга асосан барча турдаги фаолият билан шуғулланиши мумкин. Корхона лицензия олиш лозим бўлган фаолият турларига албатта лицензия олиши керак.

8.3. Хўжалик юритувчи субъектларга баъзи бир фаолият турларини олиб боришлари учун рухсатнома бериш тартиби

Тадбиркорликнинг айрим турлари билан шуғулланишга давлат томонидан вакил қилинган бўлинмалардан рухсатнома олингандан кейингина ижозат берилади. Бундай бўлинмалар рўйхатини Республика Вазирлар Маҳкамаси белгилайди. Рухсатнома 5 йил муддатта берилади ва корхонага ёки тадбиркор хоҳишига қараб муддати узайтирилиши мумкин. Муддати узайтирилган рухсатнома берилаётган вақтда фаолият турларига қараб, энг паст ойлик иш ҳақининг чорагини ташкил этувчи бошланғич нархига қараб тўлов ўрнатилади.

Рухсатнома корхонани бошқаришдан манфаатдор бўлган шахснинг таъсис ҳужжатлар нусхаси илова қилинган аризасига қараб берилади. Зарурият туғилган пайтда аризачидан корхонанинг фаолият якуни ва шароитига бўлган талабларни бажарилаётганини тасдиқловчи бошқа қўшимча ҳужжатлар талаб қилиниши мумкин.

Керакли ҳужжатлар ва ариза берилгандан сўнг 30 кун давомида рухсатнома бериш ҳақидаги қарор қабул қилинади. Рухсатнома бериш ёки бермаслик ҳақидаги қарор қабул қилинган кундан бошлаб 5 кун ичида аризачига маълум қилинади.

Агарда рухсатнома бериш учун керакли қарор қабул қилишда экспертиза талаб қилинса, бу экспертизани вазифаси назорат қилишдан иборат бўлган давлат органлари амалга оширади ва у ҳолда экспертиза хулосаси олингандан сўнг 15 кун мобайнида ариза ва

керакли ҳужжатлар топширилгандан сўнг 60 кундан кечиктирмай қарор қабул қилинади. Бунда экспертиза ўтказиш учун кетган харажатларни аризачи тўлайди.

Рухсатнома икки нусхада бўлиб, ҳужжат беришга жавобгар шахс томонидан қўл қўйилиб, бераётган органнинг муҳри босилиб, бир нусхаси аризаچига берилади. Рухсатномага рухсатнома бераётган муассаса номи; юридик шахс номи ва манзили ёки фаолиятни амалга ошираётган шахснинг исми фамилияси, турар жойи; рухсатнома берилаётган фаолият тури; фаолиятни амалга ошириш қоидалари ва шарт-шароитлари; рухсатнома рўйхат рақами; берилган вақти ва муддати ёзилади.

Агарда бошқарувчи шахс рухсат этилган фаолиятни амалга оширишда рухсатномада белгиланган қонун-қоидаларни, амалдаги қонунни бузса ёки аҳоли ҳаётига хавф-хатар келтирувчи бирон бир ҳодиса ёки таҳлика туғдирса, у ҳолда рухсатнома берган муассаса маълум бир муддатга корхона фаолиятининг камчиликларини бартараф қилгунича тўхтатишга ёки рухсатномани тўхтатмасдан камчиликларни бартараф қилиш тўғрисида корхона раҳбарига керакли йўл-йўриқ беришга ёки назорат қилиш бўлинмаларининг керакли хулосасига асосланиб, огоҳлантиришсиз корхона ёки тадбиркорни рухсатномадан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилишга ҳақли.

Рухсатномани бериш ҳақидаги рад жавоби ёки корхонанинг фаолиятини тўхтатиш ҳақидаги қарори 30 кун мобайнида рухсатнома берган муассаса жойлашган ҳудуд судида қайта кўриб чиқилиши мумкин. Агарда корхона фаолиятини тўхтатиш ёки рухсатнома бермаслик ҳақидаги қарорини суд рад этса, бошқарувчи шахсга қайтадан рухсатнома берилади, бунинг учун ҳақ олинмайди.

Агарда корхона фаолияти тугатилса ёки рухсатномадан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинса, у рухсатнома берган муассасага қайтарилади.

8.4 Таъсис ҳужжатлари

Корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш учун корхона низоми ва агарда корхона бир неча шахслар иштирокида тузилган бўлса корхона тузилиши ҳақидаги

шартнома асосий таъсис ҳужжати бўлиб хизмат қилади.

Корхона низоми ва таъсис шартнома лойиҳасини корхона тузувчи шахслар ёки ташаббускор шахс тузади.

Низомда нимага асосланиб корхона тузилмоқда эканлиги, унинг қисқа ёки тўлиқ номи, рус, инглиз ёки керак бўлса бошқа тилларда ҳам кўрсатилади. Хўжалик фаолият мақсади аниқланади ва мақсадни қандай йўллар билан амалга ошириш вазифалари, яъни тадбиркорлик турлари, шунингдек, рухсатнома олинishi керак бўлган турлари белгиланади. Корхонанинг ўз мажбуриятларига чекланган жавобгарлик ва унинг фаолият муддати ўрнатилади.

Корхона манзилгоҳи, телефони ва телефакси, биринчи молиявий йил бошланиш вақти кўрсатилади. Хўжалик фаолиятини бошлаш учун низом маблағининг ҳажми аниқланади.

Амалдаги қонун асосида корхона ҳақ-ҳуқуқлари, дивидендлар тўлаш ва даромадни бўлиш тартиби низомда кўрсатилади.

Низомда корхона бошқаруви, унинг олий органига алоҳида эътибор берилади. Конференция қатнашчилари, раҳбарлар кенгаши ёки бошқарма Олий орган бўлиши мумкин. Бу сайловда сайланган расмий ва мансабдор шахслар корхона фаолиятининг самарали йўналишларида мақсадни амалга ошириш вазифалари ва ваколатлари белгиланади. Корхона раҳбари, унинг муовинлари ва корхонанинг ҳамма аъзоларининг вазифа ва ҳақ-ҳуқуқлари аниқланади. Корхона ревизия комиссиясини сайлаш шартлари ва унинг вазифалари, иш қоғозлари олиб боришга бўлган талаблар кўрсатиб ўтилади.

Таъсис шартнома корхонани фуқаролар жамоаси томонидан корхона ташкил қилишнинг шарт-шароитларини аниқ белгилайди. Унда ҳар бир қатнашчининг маблағ қўшишдаги улуши аниқланади.

Таъсис шартномада қуйидаги саволлар ўз аксини топган:

- корхона тузишда томонларнинг розилиги;
- корхона мақсадлари;
- юридик шахс ҳақ-ҳуқуқларини эгаллаш шароитлари;
- низом маблағи ва эгаллик ҳуқуқи; манфаатлар низо-

ларининг ҳал қилиниши; корхона ишчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари (бурчлари);

- сармоянинг тақсимланиши;
- захира фондини ташкил қилиш; корхона аъзоларининг овозлари сони;
- бошқарув органлари; корхона фаолиятини тўхтатиш; шартноманинг кучга кириш шарт-шароитлари.

Корхонанинг низоми ва таъсис шартнома лойиҳаси умумий мажлисда кўрилади ва баённома тузилади.

8.5. Корхонани ташкилий расмийлаштириш

Давлат рўйхатидан ўтказилгандан ва тадбиркорлик фаолиятига рухсат этилгандан сўнг, корхона раҳбарияти думалоқ муҳрга ва бошқа муҳрларга буюртма бериб, олиши, банкда ҳисоб рақами очтириши, солиқ инспекцияси, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш фонди ва банд қилиш марказидан рўйхатдан ўтказиши керак.

Думалоқ муҳр ва бошқа штампларни тайёрлатишга буюртма беришдан олдин корхона ўзи жойлашган тумандаги ички ишлар бўлимига муҳр ва штампни кўрсатиши; корхонанинг рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги ҳокимият қароридан кўчирма, ҳокимият тасдиқлаган икки нусхадаги муҳр ва керакли штамп чизмалари тақдим этилгандан сўнг амалга ошириши мумкин.

Ички ишлар бўлими рухсатни алоҳида хат ёки илтимос хати кўринишида беради. Чизмалар эса керакли ёзув, муҳр билан тасдиқланган бўлади.

Муҳр ва штамп тайёрлаш учун буюртмага иш юзасидан ёзишув учун махсус бланкни ҳам қўшиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Кейинчалик бу бланк Давлат патент идораси томонидан бериладиган тадбиркорлик тизимини товар тақдирлаш белгиси билан тўлдириши мумкин.

Харидор ва шериклар билан кредит ҳисоб-китоб муносабатлари ташкил этиш учун банк муассасасида ҳисоб рақами очиши мақсадга мувофиқ. Банкка ҳисоб рақами очиш учун ариза; ҳокимият тасдиқлаган таъсис ҳужжатлари; нотариус тасдиқлаган имзо намуналари муҳр ва штамп билан тасдиқланган карточкалар, ҳокимиятнинг маҳаллий кенгаши корхонани давлат рўйхатидан ўтказганлиги ҳақидаги қарор кўчирмаси ёки нотариус тасдиқлаган маълумотнома ёки кўчирма,

солиқ инспекциясидан рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги қарор маълумотномаси берилиши керак.

Банк муассасаси аризага ҳисоб рақами очади, унинг рақамини корхонанинг низоми (асл нусхасига) ёзади ва бош ҳисобчининг имзоси қўйилиб, банкнинг гербли муҳри босилади.

Корхонанинг вақтинчалик муҳри бўлмаса, банк муассасаси рақам соҳибига муҳр тайёрлаш учун маълум муддат беради ва бу вақт ичида ҳисоб-китобнинг пулли ҳужжатлари муҳрсиз берилишига руҳсат беради.

Ҳисоб рақамига нақд пул билан келадиган тушум ва нақд бўлмаган ҳолда келадиган маблағни ҳисобга ўтказиш, банкдан нақд пул олиш, ҳисоб рақамидан таъминловчига пул ўтказиш, кредит олиш ва бошқа масалалар шартнома асосида корхона ва банк муассасаси томонидан ҳал қилинади. Корхонанинг бошқа корхона, ташкилотлар баъзи тадбиркорлар билан бўладиган аниқ ҳисоб-китобларни шартнома бўйича белгиланади.

Шунингдек, юридик шахс бўлмаган тадбиркор, банк муассасасида ҳисоб-китоб, кредит ва касса операцияларини олиб бориш учун ҳисоб рақами очиши мумкин. Бунинг учун ариза, тадбиркорнинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги ҳужжат нотариус тасдиқлаган ўз имзо намунаси бўлган карточка солиқ инспекциясида рўйхатда турганлиги ҳақидаги маълумотнома бўлиши керак.

Тадбиркор ўз ҳисоб рақамидан фойдаланишни нотариус тасдиқлаган ишонч қовози орқали бошқа шахсга бериши мумкин.

Борди-ю, тадбиркор вафот этса, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш бўйича мажбуриятлар унинг меросхўрига ўтади. Бундан унинг номига очилган ҳисоб рақамини бошқатдан расмийлаштиришга тўғри келади. Меросхўр қонуний равишда ўз фаолиятини бошлашдан олдин, банк муассасасига ҳисоб рақамини ўз номига қайта расмийлаштириш ҳақидаги ариза, нотариус тасдиқлаган ўз имзосининг намунаси бўлган карточка ва меросхўрлик ҳақидаги гувоҳнома топшириши керак.

Тадбиркор ҳисоб рақамида бўлган пул қолдигидан фойдаланганлиги учун банк унга шартномада белгиланган маълум фоиз тўлайди.

Барча тадбиркорлик тизими яшаш жойидаги аҳоли-

ни ижтимоий ҳимоялаш фонди ва бандлик марказидан рўйхатдан ўтиши керак. Бунинг учун улар бу ташкилотларга белгиланган тартибда керакли ҳужжатларни беришлари керак, сўнг уларга керакли хабарномалар юборилади.

9. КИЧИК БИЗНЕС ВА УНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ИСТИҚБОЛИ

9.1. Республикада кичик бизнеснинг ҳозирги пайтдаги иқтисодий самарадорлиги

Мутахассислар баҳосига кўра, МДҲ давлатларидан нодавлат бизнеснинг саноатда улуши ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмидан 15 фоизни ташкил этади. Кичик бизнеснинг тадбиркорлик тизими томонидан аҳоли талабини қондирадиган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 10 дан 30 фоизгача, савдо соҳасида эса 30 фоиздан ортиғини ташкил этади.

Расмий хабарларга, низом ҳужжатларига ва солиқ инспекциясига бериладиган маълумотларга қараганда тадбиркорлик тизимининг ярмига яқини саноат ва савдо тармоқларида фаолият кўрсатади. 20 фоизи қурилиш тармоғида ишлайди. Қолган барча фаолият турларига (қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш, таълим, илм-фан, тиббиёт, молия тармоқлари, воситачилик) 30 фоизи тўғри келади.

Аммо ҳақиқатда эса тадбиркорлик тизимининг фаолияти умуман бошқача: тадбиркорларнинг 60 фоизгача савдо-сотиқ ва турли хил воситачилик фаолияти билан шуғулланар экан.

Ташқи вазиятнинг таъсири остида Ватанимиз тадбиркорлари оммавий равишда асл фаолиятни амалга оширмаётганлиги кўриниб турибди.

Яшаш истаги шахсий маблағни, маҳсулотларнинг сонини оширишга эмас, балки уларни қайтадан тақсимлашга йўналтиришга ундайди.

Кўпинча ишбилармон тадбиркорлар ўз фаолиятини давлат нархи ва эркин (биржа) нарх орасидаги фарқдан фойдаланишдан бошлаганлар, бунга давлат саноат корхоналари ва мустақил тадбиркорлар орасидаги яқинлик сабаб бўлган.

Ҳақиқатда эса охириларининг мустақиллиги давлат маҳсулотини сотиш йўлларини топиш билан чегара-

ланган, бунда давлат корхона раҳбарлари ва давлат бошқарувидаги юқори органлар даромадни тақсимлашни назорат қилишни ўз қўлларига олганлар.

Ҳозирги шароитда давлат корхоналари маҳсулотларини сотиш йўли билан устама фойда олиш, эркин нархга ўтиш ҳисобига пасайиб кетди. Воситачиларга давлат маҳсулотларини қайта сотишдан деярли фойда олиш мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун тадбиркорлик тармоғида ички ва дунё миқёсидаги нархларнинг фарқидан фойдаланиш даромад манбаи бўлиб қолди. Бунда савдодан тушган пулнинг бир қисми Республикага расмий равишда қайтариб берилади, бошқа қисми эса чет мамлакатларда қолади. Оффшорли шерикларнинг ҳисоб рақамига қанча валюта тушаётганлигини аниқлаш қийин, чунки бу тадбиркорлар ва давлат хизматчилари орасидаги сирлардан биридир.

Ана шундай тадбиркорликни ривожлантиришдаги салбий томонлар Республикадаги қонунлар негизининг етарли даражада ишламаганлигининг гувоҳи бўлади. Айнан мана шу ерда бир томондан давлат ҳокимият тизими ва миллий банкнинг, иккинчи томондан тижорат банклари ва бошқа тадбиркорлик тизими орасидаги ғайритабиий муносабатларнинг дастлабки сабаблари яширинган.

9.2. Кичик бизнес стратегияси ва муаммолари

Асримизнинг иккинчи ярмида кичик бизнес кўп мамлакатларда тадбиркорликнинг динамик қисми бўлиб қолди. Ҳукумат кичик ва ўрта бизнесни миллий иқтисоднинг ўсиши учун озиқлантирувчи тармоқ сифатида кўради. Тадбиркорликнинг бу шаклидаги кадр-қимматини қуйидагилар ташкил этади: ҳаракатнинг мустақиллиги; тезкор ва ўзгарувчан қарорларнинг бўлиши мумкинлиги; маҳаллий шароитларга мослашуви; аҳоли ўртасида кичик бизнесга бўлган ишончнинг мавжудлиги, бир неча касбнинг бирлаштириш имкониятининг борлиги; бизнес операциясига кетадиган харажатнинг камлиги; узоқ муддатли фойдалар; тезкор моддий фойдага бўлган имкониятлар.

Турли мамлакатларда кичик ва йирик бизнес орасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий шакли ҳар хил. Қонунчилик кичик бизнесни хўжаликнинг мустақил шакли сифатида ташкил қилиш ва йирик

корхоналар қошида амалга оширишга рухсат беради. Бу тадбиркорлик фаолиятининг тез жонланиши ва бозорни маҳсулотлар билан тўлишига ёрдам беради. Бундан ташқари республикада кичик бизнеснинг шаклланишига саноатнинг тараққий этган тармоқларининг мавжудлиги, булар асбобсозлик, радиозлектроника, қишлоқ хўжалигида эса жуғрофик муҳит фермер хўжалигининг ривожланишига ёрдам беради.

Республикада кичик бизнеснинг қайси шакли самарали эканлигини хўжалик фаолияти йўналишлари ва ишчилар сони бўйича қайси корхона чидамлилигини ҳозир айтиш қийин.

Кичик бизнеснинг шаклланиши ва ривожланишида олинган тажрибани умумлаштириш ва маълум хулоса қилиш ва таклифлар киритиш учун маълум бир вақт керак.

Бироқ ҳозирдан кичик бизнеснинг ривожланиш муммолари аниқ. Улар мулкни тўла ҳимоя қила оладиган ва шартномаларни бажаришни кафолатлайдиган ҳуқуқий тизимнинг йўқлиги туфайли пайдо бўлмоқда.

Кичик бизнеснинг самарали ривожланиши учун республика иқтисодиёти қуйидаги йўналишларда ривожланиши керак: ҳуқуқий таъминот, солиқ тизимининг такомилланиши, хусусийлаштириш, тадбиркорлик фаолиятининг харидорга мослашуви ва бошқалар.

9.3. Кичик бизнеснинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизими

Кичик бизнеснинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олиши керак: бюджет орқали бевосита ёрдам пули (масалан, АҚШда ёрдам пули йилига 300 минг долларга яқин миқдорни ташкил қилади). Пул ҳажми кичик бизнес суғурта қилинмаган зарарларни қоплаш учун белгиланган бўлиши керак. Ёрдам пули инновациянинг хавфли лойиҳаларини қоплайди ва катта бизнес талаб қилмайдиган маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни кучайтиради.

Кичик бизнесга йирик корхоналар (асосий пудратчилардан пудратга олиш тури бўйича) бериши керак бўлган буюртманинг мажбурий фоизи белгиланган давлат буюртмаларини катта корхоналарга жойлаштиради. Давлат банк кредитларини олишда кафил сифати-

да чиқади. Шунинг учун майда бизнесга кредит олиш анча енгилроқ; кичик бизнес солиқ имтиёзларига эга бўлиши керак. (Масалан, АҚШда солиқлар умумлаштирилганда фойданинг 44 фоизини ташкил этади: 36 фоизи миллий, 8 фоизи — штат солиғи). Агарда фирма ижтимоий тармоққа ёки ишлаб чиқаришнинг ривожланишига ажратилган маблағини кўпайтирса, солиқ солинадиган улуш қисқартирилиши мумкин.

Масалан, Буюк Британия ва Италияда ёш тадбиркорлар юқори чегириш билан тадбиркорлик фаолиятини бошлаш ва давом эттириши ҳақида, шунингдек бозорга қандай чиқиш мумкин, ишбилармон шерикларини қандай топиши, ҳақидаги маслаҳатларни текинга олиши мумкин. Бундан ташқари у ўзини қониқтирадиган нархга ижарага иморат ва хусусий бизнесни бошлаш учун керакли асбоб ускуна олиб, амалий ишда синаб кўриши мумкин.

МДХ мамлакатларида кичик бизнесни давлат томонидан маблағ билан таъминлаш бюджетда пул кам бўлганлиги учун арзимаган миқдорда амалга оширилади.

9.4. Кичик бизнеснинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари ва омиллари

Республикада кичик бизнеснинг такомилланиши ва ривожланишида ташқи, ички омил ва шароитлар, яъни чет эл мамлакатлари билан иқтисодий интеграциянинг юқори савияси, чет эл кредитларини, чет эл инвестицияларини, заёмларини жалб қилиш, бозор муносабатлари ривожланиш даражаси инфраструктура аҳволи, ташкил қилинган иқтисодий ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланиш савияси, меҳнат ва табиий манбалар муҳим аҳамиятта эга.

Яқин орада экспорт ва импортни бирданига бошқа йўналишга буриш мумкин эмас. Янги бозорларда маҳсулот ва хом-ашё сотиб олиш учун валюта керак. У эса ҳозир етарли даражада эмас. Шунинг учун Республика МДХ ва Россия бозорларида ўз маҳсулотларини сотишни сақлаб қолиш керак. Келажакда иқтисодий тизимни қайта қуриш муносабати билан Марказий ва ғарбий Европа мамлакатлари билан аста-секин интеграция бўлиши учун объектив асослар тузилади.

Кичик бизнес шакллари ташкил этишда ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш, экспорт имкониятларини кенгайтириш учун валютага сарф қилинган харажатларни қоплай олиш негизида, шунингдек бево-сита чет эл инвестиция негизида чет эл кредит, заёмларини жалб қилиш муҳим аҳамиятга эга. Республика шундай вазиятда қолганки, у маблағ билан таъминлашнинг ноанъанавий усуллари жалб этмай туриб, иқтисодий вазиятга таъсир кўрсата олмайди.

Республиканинг халқаро тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш фондлари, халқаро валюта фонди, Европа тикланиш ва ривожланиш Банки, Жаҳон Банки ва унинг филиали бўлган халқаро молиявий корпорация, инвестиция ва кафолат халқаро агентлиги билан ҳамкорлиги ижтимоий-иқтисодий дастурни амалга ошириш учун имтиёзли равишда кредит олиш имкониятини турдиради.

Бироқ республиканинг яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан турли алоқаси қанчалик яхши бўлмасин, кичик бизнес ривожланишида ички шароит ва омиллар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу омиллар ичида энг муҳими — бозор алоқаларининг ривожланиш даражасини ўта пастлиги.

Бунинг сабаби бир томондан бу ислохотларни амалга ошириш бошлангандан бери қисқа вақт ўтганлигида бўлса, асосийси — мутаносиб кучларнинг ислохотларга қаршилиги, керакли бозор инфраструктура тuzилишининг йўқлиги, бошқарув ҳуқуқлари ва унинг нормаларини амалга ошириш механизмнинг такомиллашмаганлигидир.

Республиканинг иқтисодий ишлаб чиқариш имкониятларидан (собик СССР даврида республикада 1990 йилда ҳудуднинг бир фоиз, аҳолининг 3,7 фоизини ташкил қилишига қарамай, умумий маҳсулот ва миллий даромад 4,3 фоиз, саноат маҳсулотлари 4,5 фоиздан ошиқ, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари 5,6 фоиз ишлаб чиқарилар эди) тўлиқ фойдаланилмаяпти. МДҲ ва жаҳон бозорлари аҳволини ҳисобга олган ҳолда, мавжуд маҳаллий манбалар, халқ хўжалиги ва аҳоли эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда истеъмолчилар комиссияси, илмий ва экспорт ва ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланиши ёрдамида иқтисодий ишлаб чиқариш имкониятларининг тизимларини қайта қуришни амалга ошириш лозим.

Кичик бизнес ривожланишини тезлаштиришда ва унинг самарадорлигини оширишда асосий йўналишлар бўлиб қуйидагилар хизмат қилади:

- солиқлар, валюта ва ташқи савдони бошқариш борасида чет эл инвестициялари учун мустақкам режим ўрнатиш, чет эл капитали ёрдамида хусусийлаштириш учун керакли шароитлар яратиш, инвестицион лойиҳалар ҳақида маълумотлар тизимини ташкил этиш;
- молиявий-кредит муомаласи тармоғида — кичик бизнес учун кредит муассасалари (масалан, кредит омонат муассасалар) ташкил этишга керакли шароитлар яратиш ва кредитлар олиш имкониятларини кенгайтириш; чуқур қайта ишланган маҳсулот экспорти билан шуғулланадиган тадбиркорлар учун валюта тушумини сотишни мажбурий нормаларини яхшилаш, банклараро ҳисоблаш тизимини ривожлантириш;
- кичик корхоналар учун асосий фондларнинг амортизацияси;
- марказлашган ресурслар манбаалари, ахборот маълумотлар базасига киришни таъминлаш, тадбиркорлар ва харидорлар ижтимоий ҳимоя кафолатини таъминлаш;
- маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари томонидан қўллаб-қувватлашни активлаштириш, шу жумладан маҳаллий миқёсда солиқ имтиёзлари ишлаб чиқиш;
- кичик корхоналар маҳсулотларига эҳтиёжни ва талаб конъюнктурасини ўрганиш учун республика ахборот тизимини ташкил этиш;
- кичик венчур корхоналарга маблағ сарфлаётган хусусий инвесторларнинг давлат суғуртаси;
- лизинг хизматларини ривожлантириш.

И Б Ў Л И М

Менежмент ва кичик бизнес

10. КИЧИК БИЗНЕС РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИНИ АНИҚЛАШ

10.1. Тадбиркорлик ғояларининг шаклланиши ва кичик бизнес йўналишини танлаш

Тадбиркорни биринчи ўринда ўз фаолиятдан қандай моддий фойда олиши қизиқтиради, лекин ўз ишини ривожлантириш учун етарли маблағ тўплаш ва даромад олишни бундай ҳолларда қилиш мумкин, қачонки ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (хизмат) истеъмолчини қизиқтира олса. Коммерция корхонаси кенг миқёсдаги масалаларни ҳал этиши керак. Масалан, жамиятга керакли қўшимча хизмат кўрсатиш, ўз ходимларига ўз қобилиятларини намоён этишга кўмаклашиш, бозорда, тармоқларда илғор ўринларни эгаллашни таъминлаш, харидорлар эҳтиёжини муносиб равишда қондириш.

Юқорида айтиб ўтилган масалаларни ҳал қилиш учун оқилона ҳаракатлар ва қарорлар талаб қилинади. Демак, тадбиркор аввалом бор қайси бизнес йўналишида ишлашни аниқлаш, яъни тадбиркорлик ғоясини белгилаш кераклигини ўйлаб кўриши лозим.

Тадбиркорлик ғояси — ҳар қандай бизнес ташаббусининг асосидур. Инсонда у доимо шаклланиб бориши учун тадбиркорлик қобилияти, у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳақида керакли билим, савдо, молия муҳитида воситачилик ва инновацион фаолият ҳақида тушунча бўлиши керак.

Тадбиркорлик ғояси самарали бўлиши учун хўжалик фаолиятининг режасини, амалга ошириш зарур бўлган муҳим манбаларнинг биринчи ўринда турувчи муаммоларни белгиланган асосий дастурни ишлаб чиқариш керак. Узоқ муддатга мўлжалланган режалаштиришга (3 йилгача) қўйиладиган муҳим талаб — бу

тадбиркорлик ғояларининг яшовчанлигини таъминловчи режани ташкил этувчи элементларни кўриб чиқиш. Уларга қуйидагилар киради:

1. Кичик бизнеснинг муҳим вазифаси ёки хўжалиқдаги аҳамияти. Стратегиянинг ушбу элементи имкониятни таърифлашда, корхона ёки тадбиркор бозор эҳтиёжи, маҳсулот хусусияти ёки хизмат тури ва рақобатбардошлигининг мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда ёндашади.

2. Рақобатбардошлик, яъни хўжалик фаолиятининг ушбу тармоғида бошқа тадбиркорлик тизимларидан эҳтиёж талабини қондиришда қўли баланд келиш.

3. Маълум шароитда ғояларни амалга ошириш, бундай ишни амалга оширишда чиқарилаётган маҳсулот турига мувофиқ айрим бажарилаётган операцияларни ва бажарилаётган ишларни дифференциация қилишга йўналтириши мумкин. Кичик бизнес корхоналари бўлимларининг ишлаш тизимини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳар бир тадбиркорлик тизими стратегияси маълум миқдорда бизнесни ташкил қилишда аввалом бор дифференциацияга, сўнг интеграцияга асосланиши лозим.

4. Маҳсулот. Ушбу элементни ишлаб чиқиш стратегияси сотувга тайёрланган товарлар ёки харидор эҳтиёжларидан келиб чиқадиган хизматлар таҳлилни талаб қилади.

5. Бозорлар. Бу элемент стратегиясини ишлаб чиқиш жараёнида корхона тадбиркорлари ва менежерларининг саъй-ҳаракатлари буюртмачини танлашга қаратилиши керак. Маҳсулотни қаерда, қандай қилиб, кимга ва қандай нарҳда сотишни белгилаб олиш ва шу билан бирга харидорнинг мақсади қандай эканлигини аниқлаб олиш лозим.

6. Манбалар. Бу тушунчага жорий харажат ва инвестиция киради. Охиргисидан кўпинча стратегияни молиявий қўллаб-қувватлашда фойдаланилади. Шунинг учун инвестиция йўналишларини танлашга ҳар қандай тадбиркорлик тизимининг фаолияти устуворлиги боғлиқ бўлади.

7. Тизимий ўзгаришлар. Филиаллар ва тармоқланган корхоналарни ташкил этиш, сотиб олиш ва сотиш компания бошқарув стратегиясининг муҳим элементи-дир.

8. Ривожланиш дастури. Дастур тадбиркорликни ривожлантиришда стратегия индикатори бўлиб хизмат қилади, хўжалик фаолияти ва моллар сотиладиган бозор йўналишларини таърифлайди, ишбилармон фаолигини оширади, корхонанинг, тадбиркорликнинг ташқи бозор муҳитига мослашувига асосланиб, хўжалик фаолиятини такомиллаштиради. Бир зумлик мослашув яъни бир неча ой давомида шароитнинг ўзгаришига мослашув муҳим аҳамиятга эга. Бундай мослашувни таъминлаш учун хўжалик фаолиятининг умумий режасини ишлаб чиқиш, харажат тизимини, маҳсулот навларини ёки кўрсатилаётган хизмат рўйхатини аниқлаш керак.

10.2. Тадбиркорлик лойиҳаларини техник-иқтисодий асослаш

Тадбиркор, хўжалик фаолиятини бошқараётиб, ўз режасини амалга оширишнинг муқобил йўллари ва имкониятлари ҳақида маълумот олиши ва улардан энг яхшисини танлаши керак.

Хусусан, энг оқилона тадбиркорлик лойиҳаси шуки, у жалб қилинган ва нақд капитални самарали, тўғри ва тўлиқ режалаштирилган натижага эришишга йўналтирилган, асосланган мақсадга мувофиқ усуллар билан хўжалик масалаларини амалга ошириш. Лойиҳанинг яшаш қобилияти иқтисодий-техник кўрсаткичлар билан, шунингдек, хулосаларнинг афзаллигини танлашга асосланган ва мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатларга тўғри баҳо бериш билан таърифланади.

Тадбиркорлик лойиҳасининг иқтисодий-техник асоси қуйидаги тартибда кўрсаткичлар тизимида фойдаланиб амалга оширилади:

1. Корхона келажаги ҳақида дастлабки маълумотлар йиғилади ва бу маълумотларга ишлов берилади.

2. Тадбиркорлик ғоясини амалга оширишдаги харажат ҳисобланади. Бунга тадбиркорларни ёки корхонани рўйхатдан ўтказишга, ишлаб чиқариш базасини тузишга, маҳсулотни ишлаб чиқаришга (хизмат кўрсатиш) ва уни сотишга кетадиган харажатларга йўналтирилган пул воситалари киради.

Кичик бизнеснинг тадбиркорлик тизимларини рўйхатдан ўтказиш харажатлари таъсис ҳужжатлар

комплексини тайёрлаш, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларига эга бўлиш, рўйхатдан ўтиш, давлат божи-ни тўлаш, ҳисоб рақамини очиш, муҳр ва штамп, бланклар тайёрлаш, низом капиталини вужудга келтириш билан боғлиқ.

Ишлаб чиқариш базасини тузишга йўналтирилган низом маблағи қуйидаги йўналишларда ҳисобга олинади: лойиҳадан олдинги изланишлар; лойиҳалаш; иморат қуришлар ёки ижарага бериш; асбоб ва жиҳоз; ортехника; мебел ва инвентарларга кетган харажатлар.

Маҳсулот таннархини шакллантирувчи ва бошқарув харажатлари ўз ичига қуйидагиларни олади: ускуналарнинг амортизацияси; бино ва иншоотларни сақлаш; улардан фойдаланиш; электр энергияси; буғ; ёқилгига сарф-харажатлар. Хўжалик асбоблари; мебеллар; анжомлар ва бошқаларни (техника хавфсизлиги, ишлаб чиқариш малакаси, фуқаролар мудофааси) сақлаш ва таъмирлаш.

Маҳсулотни сотиш бўйича харажатлар, ўраш, тара, транспортда ташиш, омборхонада сақлаш, рекламани ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

3. Чиқарилаётган маҳсулот учун режалаштирилган нархлар белгиланади. Уларнинг даражаси талаб ва таклифларни инobatта олиб белгиланади. Лекин нарх хўжалик харажатларини қоплаши ва даромаднинг етарли даражада бўлишини таъминлаши керак.

4. Кутилган даромад маҳсулот ишлаб чиқариш йиллик дастури ва бир донасини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилинади.

5. Киришдан тўланадиган мажбурий тўловлар ва тушумнинг тахминий суммаси ҳисоб-китоб қилинади.

6. Кутилган баланс даромад аниқланади.

7. Солиқлар, тўловлар, йиғимларнинг умумий суммаси аниқланади.

8. Тадбиркорлик лойиҳасини амалга оширишдан келган соф даромад ҳисоб-китоб қилинади.

9. Соф фойдани ҳисобга олган ҳолда лойиҳа таҳлил қилинади. Агар ҳисоб бўйича фойда олинмаса ва унинг ҳажми меъёрдан кам бўлса тадбиркорлик лойиҳасини амалга ошириш мақсада мувофиқ бўлмайди, бунда тадбиркорлик роясининг янги концепциясини ишлаб чиқиш ва унинг иқтисодий-техник асосланшини ўтказиш керак.

10.3. Дастлабки тижоратчилик таклифларини асослаш

Савдо-сотиқга оид таклифлар самарадорлигининг таҳлили унинг дастлабки босқичида бўлажак тадбиркорлик битимлари ҳақида умумий, хомчўт ва фараз қилиш асосида тахминан ўтказилади.

Фояларнинг дастлабки мувофиқлашувида ҳисобларга қўшилган бирламчи маълумотлар ва ўлчамлар ва дастлабки маълумотлар роят тахминий ва лойиҳадан олдинги тадқиқотлар, лойиҳани ўрганиш ёки бир соҳали тадбиркорлик тизими ишларининг хулосаларини ҳақиқий далиллар асосида эмас, балки олдинги тажриба, аналог, эксперт ва мутахассисларнинг мулоҳазаларидан келиб чиқиб белгиланади. Бу аниқлик даражасини пасайтиради, бироқ тахминий битимлар ҳақида музокараларда етарли даражада мўлжалга имкон беради.

Уларнинг умумий ҳажмидан афзал тахминлар қуйидаги тахминий тартибда танланади:

- маҳсулотлар ва хизмат турларининг айрим тўпининг (партия) сифатли ўлчамлари баҳоланади;
- маҳсулот етказиб бериш вақти ва воситалар аниқланади;
- битимни амалга ошириш даврига харажат ва баҳолар олдиндан айтилади;
- маҳсулот етказиб бериш ёки кўрсатилган хизматлардан олинadиган тушум ёки тадбиркорлик даромади ҳисобланади;
- имкониятли даромад ҳажми аниқланади. У ҳолда тадбиркорлик битимларини амалга ошириш учун кўпроқ капитал маблағлари (К) талаб қилинганда, кутилаётган даромаднинг (П) ўсиши билан уларнинг солиштириш ва рентабелликни (РКК) ҳисоблаш ва бу маблағларнинг (Т) қоплай олиши муддатини билиш керак.

$$PK = П/К \text{ ва } T = К/П$$

Маблағлар рентабеллиги кўрсаткичлари депозитлар (S) банк фоизи бўйича фоиз ставкасидан кам бўлмаслиги керак. Кредитни инвестиция сифатида фойдаланишда самарадорликнинг энг кам савиясига тегишли фоиз (S) қўшилади ва капитал маблағлар рентабеллиги қуйидаги тарзда таққосланади:

Асосий кўрсаткичлардан (даромадлар ва кутилаётган инвестициялар) ташқари дастлабки савдо-сотикқа оид таклифлар асосланганда бир қанча кўрсаткичлар қўлланилади. Маҳсулот бирлиги (кутилаётган битимда даромаднинг қўшимча муносабати) рентабеллиги, харидорлик қарзини тўлаш даври ва бошқалар.

10.4. Маслаҳатчиларни жалб этиш ва улар билан ишлаш

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда корхоналарнинг менежмент бўйича мутахассислари бошқаларнинг сўзига қулоқ солишни тадбиркорликнинг энг кучли томони деб билади. Бизнесга маслаҳатчиларни, тадбиркорлик лойиҳаларининг тақризчиларини жалб этиш, айниқса, унинг кичик шакллари-нинг мажбурий ва муҳим компонентиدير.

Агарда йирик корхоналар конструкторлар бюролари, илмий тажриба хоналари, маркетинг бўлинмаларини ташкил эта олишса ва керакли тадқиқотларни ўтказса, кичик бизнеснинг тадбиркорлик тизимлари эса кўп ҳолларда воситачилар хизматидан фойдаланадилар.

Айниқса, унчалик катта бўлмаган корхона тадбиркори, менежери маслаҳатчилар хизматидан фойдаланиши жуда муҳимдир. Ҳаттоки, маслаҳатчиларнинг маслаҳати, тавсиялари, таклифлари маъқул бўлмаса ҳам, улар билан суҳбатлашиш ижобий самара беради. Маслаҳатчилар ўз ишини бошлаётган тажрибасиз ёшларни тинчлантириб, ишбилармон, тажрибали инсонларни эса руҳини кўтарадилар. Шунинг учун улар доим бошқалардан ўрганишга тайёр бўлиши керак. Атрофдагилардан кўп нарсани ўрганиш мумкин. Уларнинг тадбиркорлик ғоясига ёндашиш ёки бу хўжалик қарорларини амалга оширишга муносабати, бой тажрибаси ва кўп қиррали малакалари диққатга сазовор бўлиб, маслаҳатчиларнинг ютуғи ва муваффақиятсизлик сабабларини аниқлашга ёрдам беради.

Ўзгалар мулоҳазаларини шубҳага солишдан қўрқиш керак эмас. Бу маслаҳатчилар ғояларини тўғри баҳолайди ва улар кўзида бизнесменнинг обрўсини кўтаради.

Хавф-хатарни камайтириш учун тадбиркорлик фа-

олиятида ва айниқса, хўжалик хатари катта бўлган жойда ўз ишининг мутахассиси бўлган маслаҳатчиларни ташқаридан таклиф қилиш фойдали. Чет эл мутахассисларининг фикрича, маслаҳатчилар бирорта бўлган воқеани тушунтираётган вақтда уларга ишонч билан қараш лозим, аммо уларнинг тадбиркорлик фаолиятини олдиндан айтиб беришларига тўлиқ ишониш керак эмас.

Ҳар бир натижага таъсир этиши мумкин бўлган тез ўзгарувчан ҳолдаги воқеаларни олдиндан айтиш вақтида экспертлар ҳам кучсиздирлар. У ҳолда фақат ўзингизга, ўз зийраклигингизга ишонишингиз лозим, чунки ажаб эмас сизнинг қарорингиз маслаҳатчиларингизникидан ёмон бўлмаслиги мумкин, мадомики улар ҳам бўлажак воқеаларнинг аниқлигида ўзлари ҳам адашишлари мумкин.

Маҳсулот навларини кенгайтириш, унинг сифатини яхшилаш, ўрнини танлаш каби масалаларни ҳал қилишда маслаҳатчилар катта ёрдам кўрсатишлари мумкин.

10.5. Молия таъминоти манбаларини излаш

Тадбиркорлик фаолиятида маблағ манбаларини излашда иккита асосий модель бор. Кенг тарқалгани, мумтоз (классик) шаклларида бири шундан иборатки, қайсики тадбиркорлик тузилмаларининг бор молия захираларидан энг кўп фойда олишга йўналтирилган. Корхона тадбиркори ёки менежерининг иш услуби шундан иборат: нақд пул маблағларини ҳисоблаш, тадбиркорлик ғояларини амалга оширишда эришиладиган мақсадни ўрганиш ва юқори фойда олишни кўзлаб қилинган хатти-ҳаракат.

Ўз фаолиятини бошлаётганда энг қулай пул топиш йўллари шулардан иборат: ёлланган ишчиларнинг иш ҳақи, савдо-восита хизматидан тушган пул жамғармаси ёки товар олиб-сотиш, узоқ яқин хориж мамлакатларига бориб халқ истеъмолларини олди-сотди қилиб фойда кўриш, хизматнинг барча турлари, қимматбаҳо қоғозлардан тушган даромад ва тушумлар (акциянинг дивиденти, облигациянинг фоизи ва бошқалар) меросдан пул ва мулк олиш, банкдаги омонатдан фойда кўриш, ижарага берилган кўчмас мулкдан фойда олиш, хайр-саховат ва ҳомийликдан тушган маблағ.